

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

HIRİSTİYAN KUTSAL KİTAB'INDA DİN TERİMİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Yusuf ÖZTEL

BURSA 2009

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**HIRİSTİYAN KUTSAL KİTAB'INDA DİN TERİMİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

Yusuf ÖZTEL

**DANIŞMAN
PROF. DR. AHMET GÜÇ**

BURSA 2009

TEZ ONAY SAYFASI
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda 700721007 numaralı Yusuf ÖZTEL'in hazırladığı "Hıristiyan Kutsal Kitabı'nda Din Terimi" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı,/...../ 20.... günü -saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin (başarılı/başarısız) olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

...../...../ 20.....

ÖZET

Yazar	: Yusuf Öztel
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Dinler Tarihi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: X + 57
Mezuniyet Tarihi	: /.... / 2009
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Ahmet Güç

Bu çalışma giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde 'Hıristiyanlık', 'Kutsal Kitap' ve 'Din' terimleri genel olarak ele alınmıştır. Birinci bölümde Klasik ve Modern kaynaklara göre din teriminin etimolojisi araştırılmıştır. İkinci bölümde Kitab-ı Mukaddes'te din terimi incelenmiştir. Ayrıca diğer Hıristiyan dinsel kaynaklara da kısmen değinilmiştir. Sonuç kısmında Antik dönemden Modern döneme kadar uzanan din teriminin değişen anlamları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Birçok batı dilinde din terimi, Hıristiyanlığa Latince ile birlikte geçen '*Religio*' teriminden türetilmiştir. Batı'da modern anlamda muhtelif inanç sistemlerine atıfta bulunmak için kullanılmadan önce Latince kökenli bu terim Eskiçağ'da 'bağlılık' ya da 'tapınmak', Hıristiyanlık tarafından belirlenmiş olan Ortaçağ'da Manastır kurumu, Yeniçağ'da ise aşkın ya da içkin bir sezgi gibi anlamlarla ilişkilendirilmiştir. Latince '*Religio*' teriminin kökenini ve tarihini araştırmak, bu terim ile ilişkilendirilen muhtelif anlamların geçmişten günümüze doğru nasıl değiştiğini daha belirgin kılacaktır.

Anahtar Terimler:

Din Bilimleri, Dinler Tarihi, Hıristiyanlık, Kutsal Kitap, Din.

ABSTRACT

Author : Yusuf Öztel
University : Uludağ University
Main Branche : Philosophy and Religious Sciences
Department : History of Religions
Manuscript : Master Thesis
Pages : X + 57
Graduation : /.... / 2009
Advisor : Prof. Dr. Ahmet Güç

This study consists of an introduction, two sections and a conclusion. The introduction is dealing with the terms '*Christianity*', '*Bible*' and '*Religion*' in general terms. The first chapter is about the etymology of the term '*religion*' according to Classical and Modern views. The second chapter is about the term '*religio*' in the Bible and in part of other Latin Christian sources. The conclusion section summarizes the change of meaning of the term from its Ancient origins down to Modern times. The term '*religion*' used in many Western languages derives from the Latin term '*religio*', which was adopted with the Latin language by Christianity. This term is used in the West in a modern sense as a system of believe. In Antiquity the meaning of it was related to the notion of a '*bund*' or '*cult*'. In the Middle Ages, effected by Christianity, the meaning of the term was related to monastic institution and in the New Age to sentimental intuition. The study of the etymology and history of the Latin term '*religio*' will reflect how the meaning of this term had changed dramatically in the course of western history.

Key Words:

Religionswissenschaft, Religionsgeschichte, Christianity, Bible, Religio.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Dinler Tarihi açısından, batılı din (Lat.: *Religio*)¹ teriminin anlamını ve kapsamını araştırma arzusunun neticesinde oluşmuştur. Bunun için batılı din teriminin tarihsel serüveni kısmen incelenmeye çalışılacaktır. Her şeyden önce bu terim, Antik dönemden Modern döneme kadar uzanan bir tarihe sahiptir. Lafzen aynı terim kullanıldığı halde Hıristiyanlık öncesi, Hıristiyanlık ve Hıristiyanlık sonrası denilebilecek dönemlere tekabül eden muhtelif anlamlar söz konusudur. Özellikle Hıristiyan tasavvurunun ve terminolojisinin batılı Din Bilimleri (Alm.: *Religionswissenschaft*)² ya da Dinler Tarihi (Alm.: *Religionsgeschichte*)³ disiplinine ve din terimine olan etkisinden dolayı, araştırma konusu olarak Hıristiyan din terimi seçilmiştir. Meseleyi bir Tez çalışması şeklinde ele almak için araştırmanın kapsamı, Hıristiyan Kutsal Kitab'ında geçen din terimiyle sınırlandırılmıştır.

Belirtilen konu ve kapsama göre, Hıristiyan Kutsal Kitabı'nda geçen din terimi işlenirken, bu terimin Hıristiyanlık öncesi döneme kadar uzanan kökeni ve Hıristiyanlığın başlangıcından Hümanizmin etkisinde kalan Reformasyon dönemine kadar olan tarihi özetlenerek takip edilecektir. Böylece araştırma konusu, başlıktan anlaşılacağı üzere, 'Hıristiyan Kutsal Kitab'ında Din Terimi' şeklinde belirlenirken, bu Tez çalışmasına bir giriş olarak Tezin başlığında geçen 'Hıristiyanlık' ve 'Kutsal Kitap' terimleri irdelenecektir. Burada ilk önce bir dine isim olan terimden ve daha sonra bu dinin en temel kaynağı olan terimden hareketle sözkonusu din hakkında genel bir bilgi verilecektir.

Kitab-ı Mukaddes'te 'Hıristiyanlık' terimini ve Hıristiyanlık'ta 'Kutsal Kitap' terimini irdelemek, bu dinin Latince, Yunanca ve İbranice dilleriyle olan ilişkisini yeterince belirgin kılacaktır. Böylece Yahudi ve Helen mirasının Hıristiyanlığa olan

¹ Antik Yunan-Roma (Helen) döneminden günümüze kadar ulaşan bir tarihe sahip olan batılı din teriminin kökeni Latince'dir. Hıristiyanlığa Latince ile birlikte geçen '*Religio*' terimi daha sonra mesela İngilizce (tekil: *Religion*; çoğul: *Religions*), Fransızca (tekil: *Religion*; çoğul: *Religions*) ya da Almanca (tekil: *Religion*; çoğul: *Religionen*) gibi modern Avrupa dillerinde kullanılır. Diğer Avrupa dilleri için bkz.: B. Schmitz, *Religion und seine Entsprechungen im interkulturellen Bereich*, Tectum Verlag, Marburg, 1996.

² Din Bilimleri'nde genel kabul gören bir terim olarak Almanca '*Religionswissenschaft*' (harfiyyen: Din Bilimi), din ya da dinleri bilimsel olarak araştıran Din Psikolojisi (Alm.: *Religionspsychologie*), Din Sosyolojisi (Alm.: *Religionssoziologie*), Din Etnolojisi (Alm.: *Religionsethnologie*) gibi muhtelif disiplinlere toptan atıfta bulunmayı ifade eder.

³ Dinler Tarihi'nde genel kabul görmüş bir terim olarak Almanca '*Religionsgeschichte*' (harfiyyen: Din Tarihi), din ya da dinlerin bilimsel ve tarihsel olarak araştırılmasını ifade eder.

etkisine, belirtilen terimler üzerinden değinilmiş olunacaktır. Bu açıklamaların ardından, Din Bilimleri'nde din terimi ve Dinler Tarihi'nde dinin tanımı sorunu ele alınacaktır.

Tezin birinci bölümünde Hıristiyan din teriminin (Lat.: *Religio*) kökeni üzerinde durulacaktır. Bunun için öncelikle Antik dönem yazarlar tarafından bu terimin etimolojisi hakkında yapılan açıklamalara yer verilecektir. Modern dönem yazarların görüşleri ele alınırken, daha çok yakın dönemde yapılmış olan belirli çalışmalar gözden geçirilecektir.

İkinci bölümde, Hıristiyan kaynaklarında din teriminin hangi anlamlara gelecek şekilde kullanılmış olduğu araştırılacaktır. Bu dinsel kaynakların en başında Hıristiyan Kutsal Kitab'ı gelir. Acaba Hıristiyan Kutsal Kitabı'nda din terimi ne kadar sıklıkta yer almaktadır? Bu yerlerde din terimi hangi anlamlarda kullanılmıştır? Bu terim Hıristiyanlığa nasıl geçmiştir? Hıristiyan öncesi ya da Hıristiyan dinsel kaynaklarından bu terimin anlamı ya da kullanımı hakkında edinilen bilgiler nelerdir? Günümüzdeki ve geçmişteki din terimi ne kadar örtüşmektedir? Hıristiyan Kutsal Kitabı'nda din terimi oldukça seyrek olarak geçtiğinden, bu bölümde diğer Hıristiyan dinsel kaynaklarına ayrıca özetle yer verilecektir. Böylece Hıristiyan Kutsal Kitabı'nda geçen din teriminin muhtemel anlamları belirlenerek Hıristiyanlık öncesi ve Hıristiyanlık sonrası din terimi arasındaki benzerlikler ya da farklılıklar hakkında yeterli bir görüş verilmeye çalışılacaktır.

Araştırmada öncelikle daha önce yapılmış çalışmalarda söylenmiş şeyleri tekrarlamamak için, yararlanılan kaynakların özellikle güncel olmasına özen gösterilmiştir. Bu terimin anlamını, kökenini ve tarihini nisbeten daha ayrıntılı olarak ele alan İngilizce kaynaklardan Wilfred Cantwell Smith'in, *The Meaning and End of Religion*⁴ adlı eseri ve Almanca kaynaklardan Ernst Feil'in, *Religio: Die Geschichte eines neuzeitlichen Grundbegriffs vom Frühchristentum bis zur Refomation*⁵ adlı eseri bu çalışmanın şekillenmesinde özellikle belirleyici olmuştur. Bu konuda önemli bir derleme olan Michel Despland'ın, *La Religion Dans L'Histoire: Le Mot, L'Idée, La Realite (Religion in History: The Word, the Idea, the Reality)*⁶ adlı eserinde kendi yazıları Fransızca olduğundan dikkate alınamamıştır. Ugo Bianchi'nin, *The Notion of*

⁴ W. C. Smith, *The Meaning and End of Religion*, Augsburg Fortress Publishers, Minneapolis, 1991.

⁵ E. Feil, *Religio: Die Geschichte eines neuzeitlichen Grundbegriffs vom Frühchristentum bis zur Refomation*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1986.

⁶ M. Despland, *La Religion Dans L'Histoire: Le Mot, L'Idée, La Realite (Religion in History: The Word, The Idea, The Reality)*, Wilfred Laurier University Press, 1992.

*Religion (Storia delle Religioni)*⁷ adlı diğ er önemli bir derleme kaynak ise tedarik edilememiştir. Hıristiyan Kutsal Kitabı'ndan yapılan Türkçe alıntılar için Protestan Kitab-ı Mukaddes Şirketi tarafından yayınlanan *Kitab-ı Mukaddes* (Eski Çeviri) ve *Kutsal Kitap* (Yeni Çeviri) tercümesi kullanılmıştır⁸. Ayrıca *Oxford Latince Sözlüğü*'nde geçen 'Religio', 'Religare' ve 'Relegere' maddeleri faydalı olacağı düşüncesiyle Latince alıntılarla birlikte ek olarak verilmiştir⁹.

Hıristiyan din terimini doğrudan ve ayrıntılı olarak ele alan kitapların sayısı oldukça sınırlıdır. Bu kaynak sıkıntısından dolayı aktarımların gerekli ama yeterli bir yaklaşım olmadığına farkındayız. Özellikle İbranice, Yunanca ve Latince bilmeyi gerektiren bu engin araştırma alanında elbette eksiklerimiz çoktur. Bütün bu zorluklara rağmen konunun önemi, bu araştırmayı yapmak için yeterli bir gerekçe teşkil etmiştir. Böylece Hıristiyan din teriminin muhtemel anlamları hakkında genel bir görüş sunarak, Dinler Tarihi'ndeki metodolojik tartışmaların en başında gelen dinin tanımı hususuna bir katkıda bulunma beklentimiz kısmen sağlanmış olacaktır.

Bana araştırma konusunun belirlenmesinden sonuçlandırılmasına kadar gerekli anlayış ve desteği gösteren hocam Prof. Dr. Ahmet Güç'e, bana tavsiyelerde bulunan ve beni teşvik eden hocalarım Yrd. Doç. Dr. Süleyman Sayar ve Yrd. Doç. Dr. Muhammet Tarakçı'ya, gerekli kaynakların tedarikinde yardımını esirgemeyen İsam kütüphanesinin görevlilerine teşekkürü bir borç bilirim. Dinlerde din teriminin karşılaştırılması konusunda bir katkı niteliğinde gördüğümüz bu çalışmanın faydalı olmasını temenni ederim.

Yusuf ÖZTEL
Bursa 2009

⁷ U. Bianchi, *The Notion of Religion (Storia delle Religioni)*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 1994.

⁸ Kitabı Mukaddes Şirketi, *Kitabı Mukaddes*, İstanbul 2006; *Kutsal Kitap Yeni Çeviri*, İstanbul, 3. basım, 2003.

⁹ P. G. W. Glare, *Oxford Latin Dictionary*, Clarendon Press, Oxford, 1968.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
A- HİRİSTİYANLIK TERİMİNE GENEL BAKIŞ	1
1. Hıristiyanlık Terimi	1
2. Kitabı Mukaddes'te Hıristiyanlık Terimi	2
B- KUTSAL KİTAP TERİMİNE GENEL BAKIŞ	4
1. Kutsal Kitap Terimi	4
2. Hıristiyanlık'ta Kutsal Kitap Terimi	5
C- DİN TERİMİNE GENEL BAKIŞ	7
1. Din Bilimleri'nde Din Terimi	7
2. Dinler Tarihi'nde Dinin Tanımı	12

I. BÖLÜM:

HİRİSTİYAN DİN TERİMİNİN KÖKENİ

A- KLASİK KAYNAKLAR	15
1. Cicero	15
2. Lactantius.....	16
B- MODERN KAYNAKLAR	17
1. William Warde Fowler	17
2. Henry Toomey Wilt	19
3. Wilfred Cantwell Smith	22
4. Robert Muth.....	23
5. Ernst Feil	25
6. Moder Kaynakların Değerlendirilmesi	26

II. BÖLÜM:

HIRİSTİYAN KAYNAKLARDA DİN TERİMİ

A- KİTAB-I MUKADDES.....	29
B- PATRİSTİK KAYNAKLAR.....	35
C- SKOLASTİK KAYNAKLAR.....	38
D- HÜMANİST KAYNAKLAR	39
E- PROTESTAN KAYNAKLAR	40
SONUÇ.....	42
EK:	47
KAYNAKÇA.....	54
ÖZGEÇMİŞ	57

KISALTMALAR

a.g.e.:	Adı geçen eser
ANRW:	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
bkz.:	Bakınız
Ed:	Editor
ER:	Encyclopedia of Religion
Hrsg.:	Herausgeber
krş.:	Karşılaştırınız
M.Ö.:	Milat'tan önce
M.S.:	Milat'tan Sonra
RGG:	Religion in Geschichte und Gegenwart
s.:	Sayfa
vb.:	ve benzerleri
Vol.:	Volume
yy.:	Yüzyıl

GİRİŞ

A- HİRİSTİYANLIK TERİMİNE GENEL BAKIŞ

1. Hıristiyanlık Terimi

Yunan-Roma (Helen) geleneğinin hüküm sürdüğü bir coğrafyada zuhur eden Hıristiyanlık Hz. İsa döneminde Yahudilikten ayrı bir din hüviyetinde görünmez. Hz. İsa'nın asıl muhatabı Yahudilerdir. Bu Yahudiler arasından Hz. İsa'nın yolunu takip edenler daha sonra Hıristiyanlık adını alacak olan dinin ilk müntesiplerini oluşturur. Bunlar Hz. Musa'nın şeriatına bağlılık gösteren Yahudi kökenli kimselerdir. Hz. İsa'yı Mesih olarak kabul etmeleri onları diğer Yahudilerden ayıran en önemli husustur. Birbiriyle mücadele edenler Yahudi dinine bağlılık gösteren taraflardır. Bu haliyle ilk dönem Hıristiyanlığı, Mesih İsa anlayışını esas alan Yahudilerden müteşekkil bir dini cemaat görüntüsü verir¹⁰.

Nihayetinde Hıristiyanlığın bir din olarak doğuşu, bu Mesih İsa öğretisinden kaynaklanmıştır denilebilir¹¹. Hıristiyan dinine adını veren Mesih (İng.: *Christ*) terimi Latince '*Christus*' teriminden gelir. Bu Latince terim Yunanca '*Christos*' teriminden alınmadır. Bu Yunanca terim ise İbranice '*Massiah*' (İngilizce: *Messiah*) teriminin eşanlamlı karşılığıdır. Hz. İsa'ya atfedilen bir ünvan olan Mesih terimi, meshedilen, yani kutsanan anlamına gelir¹².

Hıristiyanlığın müntesipleri için kullanılan Hıristiyan (İng.: *Christian*) terimi Mesih yanlısı anlamındaki Latince '*Christianus*' teriminden gelir. Bu Latince terim Yunanca '*Christianos*' teriminden alınmıştır. Genel görüş, bu terim için yapılan türetimin Latince kaynaklı olduğu yönündedir. Latince *-ianus* (çoğulu: *-iani*) ekinin

¹⁰ Yahudilik ve Hıristiyanlığın yollarının ayrılması hakkında bkz.: A. D. Crown, '*Judaism and Christianity: The Parting of the Ways*', in: *When Judaism and Christianity Began*, Volume 1, Christianity in the Beginning, A. J. Avery-Peck, D. Harrington & J. Neusner (Editors), Brill Academic Publishers, Leiden-Boston, 2004.

¹¹ P. J. Achtemeier (General Editor), *The Harper Collins Bible Dictionary*, Harper Collins Publishers, San Francisco, 1996, '*Jesus Christ*' maddesi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: T. Carson & J. Cerrito (Project Editors), *New Catholic Encyclopedia*, Second Edition, Thomson Gale, Detroit, 2003, '*Jesus Christ*' maddesi.

¹² P. J. Achtemeier, a.g.e., '*Messiah*' maddesi. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet dinlerinde Mesih terimi için bkz.: A. T. Houry, *Lexikon Religiöser Grundbegriffe*, Marix Verlag, Wiesbaden, 2007, '*Messias*' maddesi.

bir önder ismiyle birleştirilmesi (*Augustuani; Caesariani* örneğinde olduğu gibi) o dönemde yaygın bir uygulamadır. Buna koşut olarak, Yunanca'da *-ianos* (çoğulu: *-ianoi*) ekiyle (*Herodiani* örneğinde olduğu gibi) türetimler yapılmıştır. Buna göre Latince '*Christianus*' ya da Yunanca '*Christianos*' terimleri, Mesih (Yun.: *Christos*/ Lat.: *Christus*) teriminden hareketle, Mesih şakirtlerini yani Mesih'e bağlı olanları ifade etmek için türetilmiştir¹³.

Muhtemelen Hz. İsa'yı Mesih tanıyanlar için kullanılan Hıristiyan nitelemesinden, Yahudilik için zaten kullanımda olan Yunanca '*Judaismos*' ifadesine mukabil, Hıristiyanlık için Yunanca '*Christianismos*' terimi türetilir. Bunun Yunanca'dan Latince '*Christianismus*' ve Latince '*Christianitas*' şeklindedir. Yaklaşık olarak M.S. 2. yüzyılın başında Hıristiyanlık terimine ilişkin ilk bulgular, Hıristiyanlığı Yahudilikten ayırt etmek anlamında Yunanca '*Christianismos*' terimiyle ifadelendirilirken, M.S. 4. yüzyıldan itibaren Latince '*Christianitas*' tabirine rastlanılır¹⁴.

Hıristiyanlığın İbranice, Yunanca ve Latince terminoloji ya da başka bir deyişle Yahudilik ve Paganlık ile olan ilişkisini göstermesi bakımından bu dine isim olan Hıristiyanlık terimi oldukça önemli bir göstergedir. Neticede Hıristiyanları Yahudilerden ya da Paganlardan ayırt etmek için kullanılarak zamanla belirleyici olan isim Hıristiyanlık terimi olmuştur.

2. Kitabı Mukaddes'te Hıristiyanlık Terimi

Hıristiyanlık (İng.: *Christianity*) terimi, Kitab-ı Mukaddes'in Yeni Ahid (Ahd-i Cedid) metninde geçmez¹⁵. Hıristiyan (İng.: *Christian*) terimi ise, Mesih İsa'nın yolunu takip edenler için kullanıldığı halde, Yeni Ahid metninde sadece üç yerde geçer (Elçilerin İşleri 11:26, 26:28; Petrus'un 1. Mektubu 4:16)¹⁶.

Yeni Ahid metninde belirtildiği üzere bu terim ilk defa Antakya'da kullanılmıştır (Elçilerin İşleri 11:26). Burada mastar olarak geçen '*Chremastisai*' terimi, bir görüşe göre kilisenin kendini böyle ifade etmeyi uygun bulduğu

¹³ D. N. Friedman, *Anchor Bible Dictionary*, Yale University Press, 1992, '*Christ*' ve '*Christian*' maddesi. Hıristiyanlık terimi ile ilişkili bu terimleri araştırmak için karşılaştığımız Ansiklopediler ya da Sözlükler arasından *Anchor Bible Dictionary* daha açıklayıcı ve ayrıntılı malumatı içeren kaynak olarak özellikle belirtilmelidir. Krş.: T. Carson & J. Cerrito (Project Editors), a.g.e., '*Christ*' ve '*Christian*' maddesi.

¹⁴ H. D. Betz, *Religion in Geschichte und Gegenwart* (RGG4), Mohr Siebeck, Stuttgart, 2008, '*Christentum*' maddesi; A. T. Houry, a.g.e., '*Christentum*' maddesi.

¹⁵ A. T. Houry, a.g.e., '*Christentum*' maddesi.

¹⁶ D. N. Friedman, a.g.e., '*Christian*' maddesi.

varsayımından hareketle, şakirtlerin ilk olarak Antakya'da bu 'ünvanı taşıdıkları' şeklinde yorumlanmıştır. Diğer bir görüşe göre ise bu ifade şakirtlerin sözkonusu 'ünvanla çağrıldıkları' şeklinde yorumlandığından bunun kilise dışında olanlar tarafından yapılmış olması gerekir. Muhtemelen bu terim Yahudi kaynaklı değildir, zira bu terim onlar tarafından ortaya atılmış olsaydı, Hz. İsa'nın Mesih oluşunu haklı kılardı. Bunun yerine Yahudiler, 'Nasraniler' kelimesini kullanmışlardır (Elçilerin İşleri 24:5)¹⁷.

Bu ifadenin kaynağı hususunda muhtelif görüşler vardır. Hıristiyan cemaat, bu terimi takip ettikleri yolu ifade etmek için kullanmış olabilir. Bu ünvan, Antakya'daki Yahudi ya da Hıristiyan olmayan cemaatler tarafından verilmiş ya da Mesih'den bahsedenler 'Mesihçiler' olarak anılmış olabilir. Böylece bu adlandırma ile Hıristiyanlar Yahudilerden ve Yahudi olmayan diğer dini cemaatlerden ayırt edilmiştir. Antakyalı idareciler tarafından bu ifade resmi kayıtlara bu şekilde geçirilmiş ya da Antakyalı halk tarafından bu ifadenin ayıplama maksadıyla kullanılmış olması da muhtemeldir (*Augustuani* örneğinde olduğu gibi). Bu kelimenin yerli halk için özel bir anlam ifade etmeden, genel olarak yabancı bir cemaati ifade etmek için kullanılmış olması da bir olasılık olarak belirtilir¹⁸.

Kitab-ı Mukaddes'in Yeni Ahid metninde bu kelimenin geçtiği yerde (Elçilerin İşleri 11:26) sonuç olarak Mesih'e inananların Yahudi olanlardan ve Yahudi olmayan yerel halktan farklı bir cemaat olarak görüldüklerine işaret eder. Geçtiği diğer iki yerde, bağlam itibarıyla muhtemelen hakaret (Elçilerin İşleri 26:28) ve husumet (Petrus'un 1. Mektubu 4:16) unsurlarının mevcudiyetine işaret vardır. Yeni Ahid metninde bu kelimenin Hıristiyanlar tarafından kullanıldığına dair bir işaret yoktur. O dönemde inananlar için genel ve yaygın olarak 'şakirtler' (*mathetai*), 'inananlar' (*hoi pisteuontes; hoi pistoi*), 'biraderler' (*adelphos*), 'azizler' (*hoi hagioi*) gibi terimler kullanılmıştır¹⁹.

Hıristiyan terimi, Hıristiyanlarca ilk defa M.S. 1. yüzyılın sonunda ve 2. yüzyılın başında Antakyalı Ignatius tarafından genel ve yaygın olarak inananlar cemaatinin bir mensubunu ifade etmek için kullanılmıştır. Fakat bu terime diğer ilk

¹⁷ D. N. Friedman, a.g.e., 'Christian' maddesi. Hz. İsa sıkça 'Nasıralı İsa' olarak anılmıştır (mesela Matta 21:II; Markos I:24; Luka 18:37; Yuhanna 18:5). Bkz.: A. Curtis (Editor), *Oxford Bible Atlas*, Fourth Edition, Oxford University Press, 2007, s. 149.

¹⁸ D. N. Friedman, a.g.e., 'Christian' maddesi.

¹⁹ D. N. Friedman, a.g.e., 'Christian' maddesi.

kilise babalarının yazılarında sıkça rastlanmaz. Gerekçesi ise, Hıristiyanların Romalılar tarafından muhtelif suçlamalarla takibata uğramaları olabilir²⁰.

Neticede Kitab-ı Mukkades'in Yeni Ahid metninde Hıristiyanlık teriminin geçmemesi oldukça ilginç bir durumdur. Bu terim ancak zamanla belirleyici olmuştur. Hıristiyanlar Hıristiyan terimini zamanla kendileri kullanmış ya da başkaları tarafından verilmiş olan bu ünvanı Mesih'in takipçileri anlamında zamanla benimsemişlerdir.

B- KUTSAL KİTAP TERİMİNE GENEL BAKIŞ

1. Kutsal Kitap Terimi

Dinler tarihi alanında kutsal kitapların (Alm.: *Heilige Schriften*; İng.: *Sacred Scriptures*) karşılaştırmalı olarak bilimsel araştırmalara konu olmasının daha henüz başında bulunuluyor²¹. İngilizce '*Scripture*' (Alm.: *Schrift*) terimi yazma ya da yazılı şey anlamına gelen Latince '*Scriptura*' (çğl.: *Scripturae*) kelimesinden gelir. Bu kelime ise İbranice '*Ketav*' (çğl.: *Ketuvim/Kitvei*) kelimesinin mukabili olan Yunanca '*Grphe*' (çğl.: *Graphai*) kelimesinin tercümesidir²².

Burada söz konusu olan yazı ya da kutsal yazıdır. Genelde yazı ya da kitap ile ilişkilendirilen diğer terimler de kutsal ve muteber yazılara atıfta bulunmak için benzer şekilde kullanılmıştır. Yazı anlamına gelen ve genelde literatür ya da belgeler için kullanılan Yunanca '*Gramma*' (çğl.: *Grammata*; Latince *Littera*; çğl.: *Litterae*) terimiyle herhangi bir kutsal metne atıfta bulunulur. Genelde bu kelime yazı anlamına gelen İbranice '*Sefer*' (çğl.: *Sefarim/Sifrei*) kelimesini tercüme etmek için kullanılmıştır. Yunanca '*Biblos*' (kitap) terimi ya da daha yaygın olan küçültme hali '*Biblion*' (çğl.: *Biblia*) esasında herhangi bir türden yazılı belge için kullanılır. '*Hiera Biblos*' (Kutsal Kitap) ve '*Hierai Bibloi*' (Kutsal Kitaplar) gibi terimler kutsal metinler

²⁰ D. N. Friedman, a.g.e., '*Christian*' maddesi.

²¹ J. F. A. Sawyer & J.M.Y. Simpson; *Concise Encyclopedia of Language and Religion*, Elsevier Science Ltd., Oxford, 2001. Ninian Smart'ın anısına yayınlanmış olan bu eser dil ile din ilişkisi alanında başvurulabilecek genel bir kaynak olma niteliğini taşımaktadır. Muhtelif dinlerin kutsal kitaplarını karşılaştırmalı olarak ele alan çalışmalar için bkz.: J. F. A. Sawyer, *Sacred Languages and Sacred Texts*, Routledge, London, 1999; W. C. Smith, *What is Scripture*; Augsburg Fortress Publishers, Minneapolis, 2000.

²² L. Jones (Editor in Chief); *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, Thomson Gale, Detroit, 2005, '*Scripture*' maddesi. Bu terimi araştırmak için karşılaştırdığımız Ansiklopediler ya da Sözlükler arasından *Encyclopedia of Religion* daha açıklayıcı ve ayrıntılı malumatı içeren kaynak olarak özellikle belirtilmelidir.

için kullanılır. Yazı[lar] ve kitap[lar] ifadelerine, özgün ve kutsal niteliklerini vurgulamak için 'Hieros', 'Hagios', 'Sanctus', 'Theios', 'Divinus', vb... sıfatlar eklenir²³.

Yahudi ve Hıristiyan çevrelerde tedricen yazı[lar], kutsal yazı[lar], kitap[lar], kutsal kitap[lar] vb... ifadelerin kullanımı öncelikle kendi kutsal metinlerine tahsis edilir. Bilahare (kutsal) yazı Kitab-ı Mukaddes ile özdeşleşir. İbranice Rabbinik yazılarda 'Kitvei Ha-Qodesh' ya da 'Sifrei Ha-Qodesh' ifadeleri kutsal yazılar için kullanılmıştır²⁴. Neticede kutsal kabul edilen metinler ya da yazılar, kitap ya da yazı anlamına gelen terimlere kutsal gibi sıfatlar eklenerek adlandırılmıştır.

2. Hıristiyanlık'ta Kutsal Kitap Terimi

Yahudi Kutsal Kitabı'na ya da Kutsal Yazılar'ına atıfta bulunmak için Yahudilikte ortak ya da yaygın olarak kullanılan bir isim olmamıştır. En erken ve yaygın İbranice terim, 'Ha-Sefarim' (kitaplar) ifadesidir. Yunanca konuşan Yahudiler, bu kullanımı ödünç alarak kendi dillerine 'Ta Biblia' olarak tercüme etmişlerdir. Bu Helenistik Yahudi kullanımının Latince şekli üzerinden İngilizce 'Bible' terimi türetilir. Kutsal kitaplar anlamına gelen 'Sifrei Ha-Qodesh' (Sifre Ha-Qodesh), Ortaçağdan önceki İbranice literatürde bulunmadığı halde Hıristiyanlık öncesi dönemde Yahudiler tarafından bazen kullanılmışsa benziyor. Bu tabir seyrek; nitekim kutsal kitap külliyatı için Rabbinik İbranicede 'Sefer' teriminin kullanımının seyrekleşmesinden dolayıdır. Diğer yandan kutsal yazılar anlamına gelen 'Kitvei Ha-Kodesh' (Kitve Ha-Qodesh) Tanaitik kaynaklarda oldukça yaygındır. 'Ha-Katuv' (çğl.: Ha-Ketuvim) bununla yakından ilişkilidir. Yunanca konuşan Yahudiler bu terimi ödünç almıştır. İlk Hıristiyanlar da bunu kullanmıştır. Yahudi Kutsal Kitabı için Rabbiler arasında kullanılan diğer bir terim 'Miqra' kelimesidir. 'Bible' terimine mukabil 'Miqra' terimi Ortaçağda çok yaygınlaşmıştır. 'Tanakh' terimi ise 'Torah' (Tevrat), 'Neviim' (Nebiler) ve 'Ketuvim' (Kitaplar) terimlerinin baş harflerinden türetilmiştir²⁵.

Yazı ya da yazılı şey anlamına gelen Latince 'Scriptura' (çğl.: *Scripturae*), Yunanca 'Graphe' (çğl: *Graphai*), İbranice 'Ketav' (çğl.: *Ketuvim/Kitvei*) gibi terimler geç Antik dönemde Pagan, Yahudi ve Hıristiyan yazarlar tarafından tekil ya da çoğul olarak İbranice Kutsal Kitab'ın muhtelif metinlerine, bunların Yunanca tercümesine

²³ L. Jones, *ER* 'Scripture' maddesi.

²⁴ L. Jones, *ER*, 'Scripture' maddesi.

²⁵ L. Jones, *ER*, 'Scripture' maddesi.

(*Septuaginta*) ya da Eski Ahid kitaplarının Latince tercümesine (*Vulgata*) atıfta bulunmak için kullanılmıştır. Yunanca tercümede bu terimlerle bilhassa Hz. Musa'nın şeriatına ya da Tevrat'a atıf vardır. Yeni Ahid ile birlikte ise tedricen bu terimler bilhassa kutsal kitaplar için ve her şeyden önce İbranice Kutsal Metinler'in Tevrat (*Pentateuch*), *Neviim* ve *Ketuvim* denilen kısımları için kullanılır²⁶.

Hıristiyanlığın başlangıcında bu terimlerin kullanımı, ayrıca İncil[leri] (İng.: *Gospels*), Pavlus'un mektuplarını ve nihayetinde Yeni Ahid'i oluşturan diğer metinleri içine alacak şekilde genişler. Yahudi ve Hıristiyan kullanımda tekil hali esas olarak belirli bir kısım ya da yazı, çoğul hali ise toplu olarak bir bütün için kullanılır. Hıristiyan Kilise babaları tekil ve de çoğul halini, Eski Ahid ve Yeni Ahid kitaplarına topluca atıfta bulunmak için kullanmıştır. Oysa Yeni Ahid'de bu terimlerin tekil ya da çoğul haliyle diğer türden yazıların aksine muntazam bir şekilde kutsal yazılara atıfta bulunulurken, '*Grphe*' (*Scriptura*) tekil halinin toplu olarak yazıların tamamına ya da sadece bir kısmına atıfta bulunulması hususunda bazı ihtilaflar vardır²⁷.

Yazı anlamına gelen ve genelde literatür ya da belgeler için kullanılan Yunanca '*Gramma*' (çğl.: *Grammata*), Latince '*Littera*'; (çğl.: *Litterae*) terimiyle Helenistik dönemde Pagan, Yahudi ve Hıristiyan çevrelerde bilhassa herhangi bir kutsal metne atıfta bulunulur. '*Septuaginta*'da genelde bu terim yazı anlamına gelen İbranice '*Sefer*' (çğl.: *Sefarim/Sifrei*) terimini tercüme etmek için kullanılmıştır. Yeni Ahid ve erken dönem Hıristiyan eserlerdeki kutsal yazı alıntıları genel olarak '*Septuaginta*'da geçen 'Yazılı olduğu gibi' ifadesiyle takdim edilmiştir²⁸.

Yunanca '*Biblos*' (kitap) terimi ya da '*Septuaginta*' ve Yeni Ahid'de daha yaygın olan küçültme hali '*Biblion*' (çğl.: *Biblia*) esasında herhangi bir türden yazılı belge için kullanılmıştır. '*Septuaginta*' ve daha sonraki Yahudi ve Hıristiyan Yunanca kaynaklarda, her ne kadar Yeni Ahid yazılarında geçmese de, '*Hiera Biblos*' ve '*Hierai Bibloi*' gibi terimler Tevrat (*Pentateuch*) ya da İbranice metinlerin tamamı için kullanılmıştır²⁹.

Hıristiyan kilisesinin başlangıcından beri İbranice Kutsal Metinlerin kitapları (İbr.: *Ha-Sefarim*; Yun.: *Ta Biblia*) kilisenin kitabı olarak bilinirdi. Yunanca nötr çoğul hali '*Biblia*' ya da Yunanca'dan oluşturulan nötr çoğul hali Latince '*Biblia*'

²⁶ L. Jones, *ER*, '*Scripture*' maddesi.

²⁷ L. Jones, *ER*, '*Scripture*' maddesi.

²⁸ L. Jones, *ER*, '*Scripture*' maddesi.

²⁹ L. Jones, *ER*, '*Scripture*' maddesi.

Hıristiyan çevrelerde bilhassa İbranice Kutsal Yazılar'a atıfta bulunmak için kullanılmıştır. İkinci yüzyılın ya da dördüncü yüzyılın sonundan itibaren genel bir kabul görerek ortaya çıkan Yeni Ahid yazıları da kitaplara katılır. Orta çağlarda 'Biblia' yaygın olarak dişil bir tekil halde kullanılmıştır (İng.: *the Bible*, Alm.: *die Bibel*, Fra.: *la Bible* gibi modern tekil haller buradan gelir). Yeni Ahid'de, Hıristiyan babaların, Philo ve Josephus'un eserlerinde yazı[lar] ve kitap[lar] terimlerine özgün ve kutsal niteliklerini vurgulamak için 'Hieros', 'Hagios', 'Sanctus', 'Theios', 'Divinus', vb... sıfatlar eklenmiştir. Bu gibi kullanımların daha eski öncülleri vardır. Mesela Batlamyus döneminde avam için olan yazılara karşın Mısırlıların kutsal hieroglifik literatürüne atıfta bulunmak için 'Ta Hiera Grammata' (Kutsal Yazılar) vardır. Buna mukabil İbranice'de kutsal yazılar için Rabbinik yazılardaki 'Kitvei Ha-Qodes' (Kutsal Yazılar) ya da daha sonra Ortaçağ yazılarındaki 'Sifrei Ha-Qodes' (Kutsal Kitaplar) kullanılmıştır³⁰.

Daha önce belirtildiği gibi Yahudi ve Hıristiyan çevrelerde tedricen yazı[lar], kutsal yazı[lar], kitap[lar], kutsal kitap[lar] vb... terimlerin kullanımı öncelikle kendi kutsal metinleri için söz konusudur. Bilahare (kutsal) yazı Kitab-ı Mukaddes ile özdeşleşir. Elbette 'Scriptura' ifadesi herhangi bir yazı için kullanılabilirken bununla diğer kutsal metinlere de atıfta bulunulabilir. Nitekim Ortaçağda bu olmuştur³¹.

Neticede Hıristiyanlığın temel kaynağına isim olan Kitab-ı Mukaddes yani Kutsal Kitap (*Bible*) teriminin Hıristiyan teriminde gösterilmeye çalışıldığı gibi İbranice, Yunanca ve Latince ile olan ilişkisi yeterince açıktır. Zamanla bu terim Eski Ahid ve Yeni Ahid metinlerini içeren Kitab-ı Mukaddes ile özdeşleştirilmiştir.

C- DİN TERİMİNE GENEL BAKIŞ

1. Din Bilimleri'nde Din Terimi

19. yüzyılın ikinci yarısında 'Din Bilimleri' (Alm.: *Religionswissenschaft*) ya da 'Dinler Tarihi' (Alm.: *Religionsgeschichte*) olarak adlandırılan akademik disiplin kurulmadan çok önce dinsel anlayışlar araştırma ve tartışma konusu olmuştur. Batı düşüncesinde başlangıcından itibaren dine karşı eleştirel felsefi yaklaşımların olduğu bilinmektedir. Eski Yunan yazarların din ve mit hakkındaki eleştirileri bunun başlangıcını oluşturur. Bunun ardından önemli gelişmeler olarak; Antik dönemde Hıristiyanların Paganlara karşı yazdıkları Apolojetik eserler ve daha sonra öteki

³⁰ L. Jones, *ER*, 'Scripture' maddesi.

³¹ L. Jones, *ER*, 'Scripture' maddesi.

dinlerle, Ortaçağ ve Rönesans döneminde İslamiyet ve Yahudilik ile olan mücadeleler gelir. Aydınlanma ise özellikle dinin bilimsel olarak araştırıldığı, başka bir deyişle felsefi bir akılcılıkla eleştirildiği bir dönem olarak kabul edilir. Ancak 19. yüzyılın ortalarında din ya da dinler hakkında bağımsız bir bilim dalının geliştirilmesine, mevcut bulunan filolojik ve tarihsel birikimler sayesinde ulaşılmıştır. Din bilimleri Avrupa bağlamında, daha önceden hüküm sürmüş olan Hıristiyanlıkla kısmen eleştirel mücadele içerisinde ortaya çıkmış bir bilimdir. Bundan dolayı Modern Din Bilimleri Yeniçağ Avrupa bilimi ve kültürünün bir ürünü olarak görülür³².

Dinler Tarihi (Alm.: *Religionsgeschichte*) ya da Din Bilimleri (Alm.: *Religionswissenschaft*) terimleri bu modern bilimsel disiplinden çok daha eskidir. Dinler Tarihi yani Latince '*Historia Religionis*' ya da '*Historia Religionum*' ifadesi bu disiplinin kuruluşundan daha eskilere dayanır. Latince '*Historia Religionis*' ifadesine daha 16. yüzyılının sonlarında rastlanılır. Bu terimle daha çok Yahudilik ve

³² Din Bilimleri'nin ya da Dinler Tarihi'nin tarihçesi için bkz.: J. Figl, *Handbuch Religionswissenschaft*, Tyrolia, 2003; E. Sharpe, *Comparative Religion*, Duckworth Publishers, New York, 2006. Buna göre Din Bilimleri'nin ya da Dinler Tarihi'nin kökenini Antik dönemdeki Yunan Felsefe akımlarında bulan, bunu Filolojik çalışmalarla irtibatlı olarak Rönesansın ya da eleştirel çalışmalarla irtibatlı olarak Aydınlanmanın bir ürünü olarak kabul eden görüşler vardır. Ayrıca doğal bir din anlayışının dile getirildiği David Hume'un '*Natural History of Religion*' (*Dinin Doğal Tarihi*) adlı eseri ile sezgisel bir din anlayışını dile getiren Friedrich Schleiermacher'in '*Über die Religion*' (*Din Üzerine*) adlı eseri bir dönüm noktası olarak gösterilir. Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler arasındaki ilişkilerin günümüz din anlayışının modern kategorilerinin oluşumuna katkıda bulunduğunu belirtenler de vardır. Bkz.: Gregory D. Alles, *Religious Studies: A Global View*, Routledge, New York, 2008, s. 16. Özellikle 19. yüzyıldaki eleştirel ya da mukayeseli Antropolojik ve Filolojik araştırmalar modern Din Bilimleri'nin ya da Dinler Tarihi'nin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Burada Antropoloji ya da Filoloji bir Kültür Bilimi (Alm.: *Kulturwissenschaft*) ya da Kültür Tarihi (Alm.: *Kulturgeschichte*) yani başka bir deyişle bilimsel ve tarihsel olarak bir toplum kültürünün araştırılması olarak anlaşılmalıdır. Bundan başka Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi ya da Din Etnolojisi sahasındaki teoriler Din Bilimleri'nin şekillenmesinde önemli bir etmen olarak belirtilir. Bununla ilgili olarak Kurt Rudolph'un görüşleri Din Bilimleri'nin ya da Dinler Tarihi'nin konumunu yansıtmaları bakımından ilginçtir. Buna göre tarihsel ve toplumsal olarak tezahür eden dinlerin kaynakları Filolojik olarak araştırılmalıdır. Bu, başka bir deyişle bir toplumun kültürünü, yani tarihsel kaynakları bakımından bir toplumun dinini araştırmak anlamına gelir. Böylece Dinler Tarihi, Felsefe ve Teolojiden bağımsız tarihsel bir disiplin olarak görülür. Dinler Tarihi'nin araştırma konusu dinlerin insan tarihindeki ya da beşeri toplumların tarihindeki tezahürü olduğundan beşeri ya da toplum bilimlerinde konumlandırılmalıdır. Buna göre Dinler Tarihi bir yandan dinlerin tarihsel gelişimini, diğer yandan ise dinler tarihi araştırma konusunu anlamak için bütün tarih bilimlerinde ortak olan mukayese yöntemini kullanarak dinlerin fenomenlerini sistematik olarak araştırmalıdır. Bu mukayese yöntemi normatif ya da spekülatif yerine bilimsel ve tarihsel kabul edilen bir temele dayanmalıdır. Bkz.: K. Rudolph, *Historical Fundamentals and the Study of Religions*, Macmillan Publishing Company, New York, 1988; K. Rudolph, *Die Problematik der Religionswissenschaft*, Brill Academic Publisher, Leiden, 1992.

Hıristiyanlık, 17. yüzyıldan itibaren İslamiyet, Zerdüştlük ya da Politeist dinlere ilişkin bulgular belirtilir. 18. yüzyılda Dinler Tarihi Kilise Tarihinden ayırt edilir. 19. yüzyılın başlarından itibaren Dinler Tarihi başlıklı eserler görülür. 19. yüzyılın tarih düşüncesinde ilerlemeci bir tarih anlayışı belirleyici olmuştur. Dinlerin aşamalı olarak geliştiği varsayılmıştır. Din Bilimlerinin kurucusu kabul edilen Max Müller, daha eski Dinler Tarihi yerine Din Bilimleri terimini koymuştur. 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında felsefe adayları için Din Bilimleri El Kitabı ya da Din Bilimleri Ders Kitabı adı altında eserler yayınlanır. Din Bilimleri bu gibi el kitaplarında Hıristiyanlığın en mükemmel din olduğunu kanıtlamaya çalışan bir din felsefesiyle ilişkili olarak görünür. Bu bağlamda Din Bilimleri bir yandan felsefi bir bilim dalı olarak görülürken diğer yandan Hıristiyan merkezli eğilimler sergilemiştir. Bu duruma Din Bilimleri terimini anlamlandırırken o dönemin etkin olan filozof ya da teologlarında da rastlanılır³³.

Buna göre Din Bilimleri felsefe içerisinde bulunan bir bilim olarak görülmüştür. 19. yüzyılın başlarında Din Bilimleri teriminin baskın olan felsefi ve teolojik belirlenmişliği Din Bilimlerinin bağımsız bir bilimsel disiplin olarak kurulmasıyla terkedilmiştir. Nitekim daha sonra Din Bilimleri ve Dinler Tarihi içerik bakımından bilimsel anlamda artık öncelikle Hıristiyanlıkla ilişkilendirilen bilimler değildir. Bu temelin esas itibarıyla 19. yüzyılın ikinci yarısında eserleri içerik bakımından Din Bilimlerinin merkezini oluşturacak bir alana işaret etmesinden dolayı yani filolojik, tarihsel ve mukayeseli olarak insanlığın büyük dinsel geleneklerini ele alan Max Müller tarafından belirlenmiş olduğu kabul edilir³⁴. Bağımsız bir disiplin olarak Din bilimlerinin önemli kurucularından biri olarak kabul edilen Müller, Klasik Avrupa dillerinden Latince ile Yunanca'dan sonra Sanskritçe,

³³ J. Figl, a.g.e., s. 21.

³⁴ Karşılaştırmalı din araştırmalarının kurucusu kabul edilen F. M. Müller (1823-1900) dinin sınıflandırılmasına atılım kazandırmıştır. Aslında Filolog olan Müller Filolojik yöntemini dinlerin karşılaştırmalı araştırmasında ve dinlerin ırklara göre sınıflandırılmasında bir model olarak kullanmıştır. Buna göre ırk, dil ve din tasnifleri (Aryan, Semitik ve Turan) örtüşmektedir. Dil bu örtüşmenin başlıca kanıtını sağlar. Müller'in çağdaşı ve bilimsel din araştırmalarının öncülerinden biri olan C.P. Tiele de dinlerin sınıflandırılmasıyla özellikle ilgilenmiştir. Tiele dinlerde bulunan ahlaki niteliklerden etkilenmiştir. Buna göre bu nitelikler zamanla gelişen din tasavvurunun bir ifadesidir. Tiele dinleri Tabiat Dinler'i ve Ahlak Dinler'i şeklinde birbirinden ayırt eder. Dinin yeni ve kati bir unsuru olarak ahlakın önemsenmesi hususunda ileri dinleri geri dinlerden ayırt etmek için sıkça faydalanılmıştır. Monoteistik dinlerde ahlaka önem verildiği bir gerçektir, oysa ilkel denilen dinlerde ahlaki kaygının bulunmadığı hususu doğru değildir. Tiele ve başka çağdaşlarının yargısı ve bunun üzerine kurulu olan sınıflandırma 'İlkel' halklara ilişkin önyargıları yansıtmaktadır. Bkz.: K. Rudolph, a.g.e.; K. Rudolph, *Die Problematik*.

Mukayeseli Dil Bilimleri ve Felsefe okumuştur. Müller, Mukayeseli Dil Bilimlerini örnek olarak Mukayeseli Din Bilimlerini geliştirmeye çalışmıştır. Müller, Hıristiyanlık için ayrıcalık göstermeden insanlığın dinlerinin mukayeseli olarak araştırılmasıyla ilgilenmiştir³⁵.

Bu dönemde Din Bilimleri için genelde Dinler Tarihi adı altında ilk kürsüler kurulmuştur. 1873 yılında genel olarak Din Bilimleri için kurulan ilk kürsü kabul edilen Genel Dinler Tarihi kürsüsü Cenova Üniversitesinin Teoloji Fakültesinde kurulmuştur. 1877 yılında resmi olarak yeniden yapılandırılan Protestan Kilisesinin Teoloji Fakültelerinde yeni Din Bilimleri, başka bir deyişle Dinler Tarihi görev sahası için bir mezhebe bağlı olmayan, ama hala teologlar tarafından temsil edilen iki kürsü Hollanda'da kurulmuştur. Bu yasayla Din Bilimleri için bağımsız kürsüler kurulmuş ve bu bilim dalı Üniversitelerde resmi olarak ders konusu olmuştur. Bu bilimin temsilcileri ders kitaplarıyla yani Dinler Tarihi El Kitaplarıyla (mesela Tiele 1880) bu disiplinin yayılmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır³⁶.

Bu ilk girişimlerle Din Bilimleri, dinsel fenomenolojinin geliştirilmesiyle sistematik olarak temellendirilmeye de başlanmıştır. Din bilimlerinin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki kuruluşundan bu yana bilimsel-tarihsel bakımdan Dinler Tarihi ve sistematik-teorik bakımdan Din Fenomenolojisi şeklinde yapılan ayırım belirleyici olmuştur. Böylece 20. yüzyılın ilk yarısında Din Bilimleri (Alm.: *Religionswissenschaft*), Dinler Tarihi (Alm.: *Religionsgeschichte*) ve Din Sistematiği (Alm.: *Religionssystematik*) şeklinde ele alınmıştır. Bağımsız bir disiplin olarak Din Bilimlerinin kuramsal olarak temellendirilmesiyle bu bilim öteki bilimlerden, özellikle Teoloji ve Din Felsefesinden bağımsız kılınmaya çalışılmıştır. Dinler Tarihi ve Sistematik Din Bilimi arasında ayırım yapılırken tarihsel çalışmaların sistematik

³⁵ J. Figl, a.g.e., s. 22

³⁶ Rudolph öncü kabul edilen Müller ya da Tiele'nin bilimsel kanıt ile teolojik inanç arasında bariz bir ayırım yapmadıkları görüşündedir. Başka bir deyişle bu örneklerde Dinler Tarihi, Din Felsefesi ile karışık olarak sunulmuştur. Buna karşın bu gibi bir karışıklığı ortaya koymayan araştırmaların, Dinler Tarihi sahasının dışında kalan Tylor, Frazer gibi etnologlar ya da etnolojik filologlar tarafından yapıldığı kanaatindedir. Bunlar için Teolojik anlayış önemsizdir. Bunların araştırmalarını belirleyen Animizm, Totemizm, Maji gibi indirgemeci Etnolojik teoriler olmuştur. Dinler Tarihi'nin Üniversiteler'deki durumu da bu karışıklığı yansıtmıştır. Almanya'da bu disiplin genelde Teoloji Fakülteleri'nde bir yer edinmiştir ve genelde Dinler Tarihi Rudolf Otto, Friedrich Heiler gibi teologlar tarafından sunulmuştur. Bunlar sıkça kendi dinsel ya da teolojik inançlarını, özellikle Schleiermacher'den alınan ve bir tür Tanrısal sezgiye önem veren teolojik görüşleri çalışmalarında sunmuşlardır. Bkz.: K. Rudolph, a.g.e.; K. Rudolph, *Die Problematik*. Krş. J. Figl, a.g.e..

çalışmalarla tamamlandığı ya da başka bir deyişle sistematik çalışmalara tarihsel çalışmaların temel teşkil ettiği belirtmiştir³⁷.

Din Fenomenolojisi ise uzun bir süre için Dinler Tarihinin yanında Din bilimlerinde belirleyici olan bir akım olmuştur. Rudolf Otto, Friedrich Heiler, Mircea Eliade ve Ninian Smart gibi tanınan din bilimcileri din fenomenologları olarak kabul edilmiştir. 20. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Din Bilimlerinde Dinler Tarihi ile Din Fenomenolojisi yani başka bir deyişle dinlerin tabiatını ve dinlerin tarihini ele alan akımlar arasındaki tartışmalar belirleyici olmuştur³⁸.

Bu sorun Marburg'taki Uluslararası Dinler Tarihi Cemiyeti (IAHR) kongresinde tartışılmıştır (1960). Metodolojik tartışmaya cemiyetin izleyeceği yolda tamamlayıcı bir unsur olarak yer verilmesinden dolayı bu kongreye Din Bilimleri tarihindeki bir dönüm noktası olarak bakılmıştır. Disiplinin sorunları tartışılırken, dinsel fenomenlerin sadece dinin son tahlilde aşkın bir hakikatin tezahürü olduğu dikkate alındığında anlaşılabilirliği şeklindeki görüşler eleştirilmiş ve bu gibi değerlendirmelere itiraz edilmiştir³⁹. Cemiyetin önemli temsilcileri tarafından yapılan bir açıklamada bu ifade açıkça kınanmış ve Din Bilimlerinin bir parçası olarak reddedilmiştir. Bu temsilciler arasında Zaehner (Oxford), Werblowsky (Jerusalem) ve daha sonra bu gibi eleştirilere maruz kalan Eliade (Chicago) bile vardır. Buna göre dinin mutlak değeri Teoloji ya da Din Felsefesi gibi disiplinlerin konusu sayıldığından Din Bilimlerinden dışlanmalıdır. Böylece sözkonusu dönemde yaygın olan sınıflandırmaya göre Dinler Tarihi (Alm.: *Religionsgeschichte*), Din Fenomenolojisi (Alm.: *Religionsphenomenologie*), Din Psikolojisi (Alm.: *Religionspsychologie*), Din Sosyolojisi (Alm.: *Religionssoziologie*) yanında Din Bilimlerinin (Alm.: *Religionswissenschaft*) bir parçası sayılan Din Felsefesi (Alm.: *Religionsphilosophie*) Din Bilimlerinden ayırt edilir. Buna karşın Din Bilimlerinin antropolojik vasfı vurgulanır. Din Bilimleri antropolojik fenomenlerle uğraşan ve bunları insan kültürünün bir ürünü olarak araştıran Beşeri Bilimlerin (Alm.: *Humanwissenschaft*) bir parçası olarak kabul edilmiştir⁴⁰.

Buna göre Din Bilimlerinde Tanrı, kutsal, kudret, sonsuz gibi dinlerde müşterek bir mutlak mefhumunu arayan teologlara karşı Din Bilimleri (Alm.:

³⁷ J. Figl, a.g.e., s. 23.

³⁸ J. Figl a.g.e., s. 24.

³⁹ Özellikle C. J. Bleeker'in, 'The Future Task of the History of Religions', başlıklı sunumu tepki görmüştür. Bkz.: J. Figl, a.g.e..

⁴⁰ J. Figl, a.g.e., s. 27.

Religionswissenschaft) Kültür Bilimi (Alm.: *Kulturwissenschaft*) olarak ele alınmıştır. Din bilimleri açısından din sadece insan kültürünün bir parçası olarak araştırılmalıdır. Din bilimlerinin görevi siyaset ya da sanat gibi diğer kültürel olgulara nispetle dinsel alanın ayırt ediciliğini belirlemektir. Günümüzde Din Bilimleri'nin temsilcileri, Din Bilimlerini (Alm.: *Religionswissenschaft*), Beşeri Bilimlere (Alm.: *Humanwissenschaft*) ya da Kültür Bilimine (Alm.: *Kulturwissenschaft*) ait bir disiplin olarak ele almaktadır. Bu disiplinin filolojik-tarihsel ya da sosyal bilimsel araştırmalar arasında sayılması araştırma yönüne bağlıdır. Burada kültür iktisat, siyaset, din ve bilim gibi diğer toplumsal gerçekliğin unsurlarının yanında yer alan bir parça olmak yerine insanlar tarafından oluşturulan dünya hayatının tamamını ifade eder. Din terimini kültür teriminde ayırtırmaya çalışan girişimler bile olmuştur. Bu aşırı uçta kültür içinde dinsel olanın ayırt edici konumundan şüphe edilir⁴¹.

Neticede kültür ya da sosyal bilimlere bağlı olan Din Bilimleri, dinleri mukayese ederek tarihsel ve sistematik olarak araştıran bir disiplin olarak kabul edilir. Kültürün bir parçası olarak algılanan din, insanın toplumsal gerçekliğini kuşatır kabul edilen kültür terimine bağlı olarak araştırılan bir terim konumundadır. Bu bakımdan din kültür ilişkisi ya da dinsel olanı diğer sosyal alanlardan ayırt eden unsurlar tartışma konusudur. Tarihsel ve sistematik araştırmalar şeklinde ele alınan Din Bilimlerinin, Din Psikolojisinin, Din Sosyolojisinin ya da Din Antropolojisinin teorileriyle olan ilişkisine temel teşkil eden şey bilimsel-tarihsel ya da sistematik-kuramsal girişimler olmalıdır. Buna karşın Din Bilimlerinin ya da Dinler Tarihinin Teoloji ile Din Felsefesinin normatif ve spekülatif kabul edilen araştırmaları karşısındaki konumu ayrı bir tartışma konusu olarak durmaktadır⁴².

2. Dinler Tarihi'nde Dinin Tanımı

Malum olduğu üzere, neyin araştırılacağı, modern bir bilim dalının konusunu, nasıl araştırılacağı ise yöntemini belirler. Bir şeyin nasıl araştırılacağını tartışabilmek her şeyden önce neyin araştırılacağını daha baştan açık ve kesin bir şekilde tanımlamayı gerektirir. Oysa bilimsel araştırma konusu yapıldığı halde din denilen

⁴¹ Bu akımın bir temsilcisi olarak R. Pettazoni'nin ardılı olan D. Sabbatucci rnek gösterilebilir. Bkz.: J. Figl, a.g.e., s. 30.

⁴² J. R. Hinnells, *The Routledge Companion to the Study of Religion*, Routledge, New York, 2005.

şey için 'efradını cami ağıyarını mani' denilebilecek bir tanım üzerinde hala uzlaşmaya varılmış değildir.

Din Bilimleri'nin konusu adından anlaşılacağı üzere dindir. Fakat dinden ne anlaşılması gerektiği tartışmalıdır. Rudolph'a göre din diye bir şey yoktur. Din, teolojik ya da felsefi bir soyutlama olarak algılanır. Bunun yerine tarihsel olarak dinlerden bahsedilmelidir. Avrupa menşeli Din Bilimleri, Batılı-Hıristiyan gelenekten alınan ve dünya çapında kullanılan bir din terimini varsaymıştır. Din Bilimleri'nin başlangıcı, Hıristiyanlığın-Kilisenin, Ortodoks-Teolojik geleneksel yerleşik yapılarına karşı Antropolojik bir fitrat (tabiatsal) dininden bahsedildiği 16.-18. yüzyıl Hıristiyan tarihinin bir neticesi olarak açıklanır. Rudolph'a göre bir din tanımı yerine din hakkında bilimsel bir teori geliştirmek daha faydalı olacaktır. Buna göre Din Bilimleri, insan kültürünün bir parçasını teşkil eden dinsel fenomenleri evrensel anlamda kullanılan Avrupa-Merkezli Latince din terimi adı altında araştırma konusu yapan tarihsel ve sistematik bir disiplin olarak nitelendirilir⁴³.

Din teriminin anlamına ve tarihine ilişkin önemli bir eser kaleme alan W.C. Smith, Yeniçağa ait bir din anlayışının başlangıcını 17. Yüzyıldaki gelişmelerle irtibatlandırır. Smith, bu dönemde din teriminin artık herhangi dünya dinlerinden birinin öğretiler ve uygulamalar bütünü, kurumsal yapılanması ve tarihsel gelişimi anlamında kullanıldığı görüşündedir. Zaten bu terimin Katolikler ve Protestanlar için aynı anlama sahip olmadığı kanaatindedir. Ona göre en iyisi din terimini kullanmaktan vazgeçmektir⁴⁴. Din terimini ele alan başka bir çalışmada Michel Despland, bu terimin Hıristiyanlıktan önceki köklerini araştırmakla işe başlar. Eskiçağ Roma'da bu terim daha çok bir erdem, Ortaçağ'da bir kurumun, Yeniçağ'da ise bir sezginin adıdır⁴⁵. Ernst Feil bu yeni anlayışın, din terimiyle tarihsel bağlamda bir sürekliliğinin bulunduğu kuşku duymaktadır. Bunun için din teriminin asli anlamına ışık tutacak araştırmasına yönelir⁴⁶.

Hıristiyan din terimi için Katolik ve Protestan bir anlayış farkından bahsedilebilir. Buna göre din dogmatik ya da hümanist bir bakış açısına göre ele alınır. Terimin günümüzdeki anlamı ise ancak reformasyondan sonra oluşmuştur. Zamanla bundan doğru ya da yanlış kabul edilen dinsel öğretiler anlaşılır. Aydınlanma felsefesinde genel bir doğal din (*Natural Religion*) anlayışını ifade etmek

⁴³ K. Rudolph, a.g.e.; K. Rudolph, *Die Problematik*.

⁴⁴ W. C. Smith, *The Meaning*, s. 10.

⁴⁵ E. Feil, a.g.e., s. 10 - 11.

⁴⁶ E. Feil, a.g.e., s. 12.

için bu terimden istifade edilmiştir. Bu dönemde özellikle mezhepler arasındaki polemiklerden dolayı bir doğal din ifadesi geliştirilmiştir. Ancak bu mutlak ve genel din terimi tarihsel dinlerle ve somut dinsel fenomenlerle ilgilenen Din Bilimleri ya da Dinler Tarihi için uygun bulunmamıştır. Ayrıca Avrupa merkezli (Alm.: *Eurozentrik*) bir din teriminin öteki kültürlerin dinlerini araştırırken bir engel oluşturduğu anlaşılmıştır⁴⁷.

Dinin genel bir tanımını yapabilmek için dinin kökenine ve tabiatına ilişkin çok sayıda araştırmalar yapılmış ve muhtelif teoriler ileri sürülmüştür. Buna göre dinin tabiatı, Tanrı, aşkınlık, sonsuzluk, kutsal gibi terimlerle anlaşılmaya çalışılmıştır. Sözkonusu dönemin ilerlemeci tarih anlayışı ve Teolojik bir din anlayışına karşı geliştirilen Antropolojik din anlayışına göre dinlerin politeistlikten monoteistliğe doğru evrildiği gibi genelleştirici ve indirgemeci teoriler yaygın bir kabul görmüştür. Buna göre dinin kökeni Animizm, Fetişizm, Maji gibi Etnolojik ya da sezgisel ve toplumsal bir anlayışı yansıtan Psiko-Sosyolojik teorilerde aranmıştır⁴⁸.

Neticede din terimi Filolojik ya da Antropolojik yani kültür ya da tarih bağlamında anlaşılmaya çalışılır. Oysa batılı din teriminin Hıristiyan ya da Avrupa merkezli olmasından dolayı öteki dinler için uygun olmadığı şeklinde eleştiriler vardır. Dinin, yani '*Religio*'nun, Aydınlanma'nın ya da Modernleşmenin bir icadı olduğu bile ileri sürülmüştür. Bundan dolayı din teriminin terk edilmesi gerektiği şeklinde görüşler seslendirilmiştir. Başka bir deyişle din yani '*Religio*' terimi bilimsel ve kurumsal bir icat olarak görülür. Bunda özellikle terimin öteki dinler için uygulanabilir olmaması etkin olmuştur.

⁴⁷ J. Figl, a.g.e., s. 64.

⁴⁸ J. Figl, a.g.e., s. 66.

I. BÖLÜM:

HIRİSTİYAN DİN TERİMİNİN KÖKENİ

A- KLASİK KAYNAKLAR

Latince '*Religio*' teriminin anlamı ve kökeni hakkında yapılan araştırmalar ve tartışmalar Antik dönemin klasik kaynaklarına kadar uzanır. Genel olarak bu terimin asıl ve temel anlamını açıklamaya çalışan en önemli kaynaklar olarak Hıristiyanlık öncesi dönem için Cicero (M.Ö. 106 - 43), Hıristiyanlık dönemi için ise Lactantius (M.S. ~250 - ~325) gösterilir. Bu Latince kaynaklarda '*Religio*' terimine köken olarak Cicero '*Relegere*' ve Lactantius '*Religare*' üzerinde duran görüşler ifade etmişlerdir.

1. Cicero

Antik dönemde Latince '*Religio*' terimi hakkında yapılan ilk etimolojik açıklamalardan biri Cicero (*De Natura Deorum* 2.28.72) tarafından verilmiştir⁴⁹:

Qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex relegendo, ut elegantes ex eligendo, ex diligendo diligentes, ex intellegendo intellegentes. His enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, qua in religioso

Bu etimolojik açıklama doğrudan '*Religiosi*' sıfatını tanımlamak için yapılmış olduğu halde dolaylı olarak da olsa isim hali '*Religio*' için de geçerlidir. Burada Romalı ilahlar adına yapılan resmileşmiş tapınma biçimlerine (*Cultus Deorum*) sadakate uyanların '*Religiosi*' oldukları ifade edilir. Cicero bu tanımını kanıtlamak için '*Elegantes*' teriminin '*Eligendo*'dan, '*Diligentes*' teriminin '*Diligendo*'dan, '*Intellegentes*' teriminin '*Intellegendo*'dan geldiği gibi '*Religiosi*' teriminin de '*Relegendo*'dan geldiğini (*religiosi ex relegendo*) ve bütün bu terimlerin yalın bir fiil hali olan '*Lego*'dan türediğini belirtir (*His enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, qua in religioso*). Fakat '*Legere*' ile ilişkilendirilen '*Eligo*', '*Diligo*' ve '*Intellego*' için dönemin diğer bazı kaynaklarında (mesela Festus, 289; Varro, L.L. 6.66) daha farklı kökenler belirtilmiş olduğundan Cicero'nun bu türetimi tartışmalı

⁴⁹ H. T. Wilt, *Religio: A Semantic Study of the Pre-Christian use of the Terms Religio and Religious*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), New York, 1954, s. 1.

bir mesele olarak kalmaktadır. Antik dönemin Latince kaynaklarında bu etimolojik açıklamayı teyit eden fazla malumat bulunmaz. Yalnızca Aulus Gellius'ta (*Noctes Atticae* 4.9.1) P. Nigidius Figulus'a (M.Ö. ~100 - ~45) atfen '*Religiosus*'un genel anlamının açıklayan bir ifade (*Religentem esse oportet, religiosus ne fas*) vardır. Bu *Relig-* kelime kökünden gelen bir türetime işaret eden en eski metindir. '*Religentem*' terimi sadece bu yazıda geçer. Muhtemelen '*Religio*' teriminin türemiş olabileceği eski bir fiil kökünün mevcut kalan durum ortağ biçimidir. Gellius bu pasajı genel olarak '-*osus*' ekinden türeyen terimleri izah etmek için alıntılanmıştır⁵⁰.

2. Lactantius

Antik dönemde Latince '*Religio*' terimi hakkında yapılan ilk etimolojik açıklamalardan diğeri Lactantius (*Divinae Institutiones* 4.28.2) tarafından verilmiştir⁵¹:

Hoc vinculo pietatis obstricti Deo et religati sumus; inde ipsa Religio nomen accepit, non ut Cicero interpretatus est, a relegendo, ... Haec interpretatio quam inepta sit, ex re ipsa licet noscere. ...diximus nomen Religionis a vinculo pietatis esse deductum, quod hominem sibi Deus religaverit, et pietate constrinxerit

Bu etimolojik açıklamada '*Religio*' teriminin '*Religare*'den (bağlamak) geldiği belirtilir. Bir Hıristiyan teolog olması hasebiyle bu terim insanı Tanrı'ya bağlayan şey olarak telakki edilir. Lactantius bu türetiminde Lucretius'un (*De Rerum Natura* 1.932) bir ifadesine (*religionum animum nodis exsolvere pergo*) atıfta bulunur. Ayrıca Aulus Gellius tarafından P. Nigidius Figulus'a (*Gellius* 4.9.2) atıfta bulunarak yapılan bir alıntı (*Quocirca religiosus is appellatur, qui nimia et superstitiosa religione sese alligaverat*) vardır. Bu alıntı (*religione sese alligaverat*) daha çok '*Religare*'ye ima eder gibi görünüyor. Ayrıca Tacitus'un (*Annales* 3.26) bir ifadesi (*Numa religionibus et divino iure populum devinxit*) vardır⁵².

Antik dönemde, Cicero'nun türetimini açıkça reddeden Lactantius'un açıklaması Servius'un (*Comments on Aenas* 8.349: *religio, id est metus, ab eo quod mentem religet dicta religio*) ve Augustinus'un (*Retractionis* 1.13.9: *ad unum Deum tendentes, inquam, et ei uni religentes animas nostras, unde religio dicta creditur, omni superstitione careamus*) görüşleri tarafından teyit edilir⁵³.

⁵⁰ H. T. Wilt, a.g.e., s. 2 - 3.

⁵¹ H. T. Wilt, a.g.e., s. 4.

⁵² H. T. Wilt, a.g.e., s. 5 - 6.

⁵³ H. T. Wilt, a.g.e., s.6.

B- MODERN KAYNAKLAR

Genel olarak modern araştırmacıların çalışmalarında, daha eski ve yaygın olan Cicero (*Relegere*) ya da Lactantius (*Religare*) tarafından yapılmış olan etimolojik açıklamalar dikkate alınarak, açık ve kesin olmamakla birlikte bu tretimlerden daha muhtemel addedileni teyit edecek görüşlere yer verilmiştir. Modern araştırmacıların bazıları, klasik dönem kaynaklarında ifade edilen görüşlerden hareketle (mesela Cicero) bu terimin Latince kökenli olduğunu özellikle belirtir. Buna karşılık bazı modern araştırmacılar, mevcut en eski Latince kaynaklarda geçen alıntıların ya da ibarelerin bağlamından hareketle, bu terimin etimolojik anlamını Yunanca '*Alego*' ile ilişkilendiren görüşler ne srmşlerdir.

1. William Warde Fowler

W. W. Fowler, '*The Latin History Of The Word Religio*' adlı yazısında, Latince '*Religio*' teriminin Hıristiyanlığa kadar olan tarihini ele alır⁵⁴. Burada terimin çok tartışılan etimolojisi üzerinde durmaz ve Antik dönemden günümüze ne sürülen görüşlerin ihtilafly olduğunu dile getirmekle yetinir. Fowler modern şekliyle günümüz Avrupa dillerinde kullanılan '*Religio*' teriminin Hıristiyanlık döneminde varıncaya kadar Latince literatürde çok çeşitli anlamlarda ve sıklıca çok ilginç, umulmadık şekillerde kullanılmış olduğunu belirtir. Bu kullanımların, biri muhtemelen daha eski, diğeri ise ondan türemiş başlıca iki anlama indirgenebileceği düşüncesindedir:

Birinci anlam insanın olağanüstü ya da tabiatüstü şeyler karşısında gösterdiği tabii duyguları yansıtır. Buna göre '*Religio*' terimi, insan tecrübesi ya da sebep-sonuç ilişkisinin tabii akışıyla açıklanamayan ve bundan dolayı tabiatüstü sayılan bir şeyin bilincine varmaktan dolayı dehşet, kaygı, tereddüt ya da korku duymaktır⁵⁵.

Fowler bunu asıl anlam olarak esas alırken ne sürdüğü gerekçelerden biri, bunun devletin herhangi bir resmi kullanımından hasıl olan, rahiplik yasasından ya da tapınma biçiminden temin edilen teknik bir terim olmamasıdır. Latince '*Sacrum*' (kutsal) teriminin aksine bu terimin '*Ius Divinum*'da (İlahi Yasa) yeri yoktur. Teknik ya da yasal bir anlamda kullanılmış olsaydı kaçınılmaz olarak yer alacağı *Corpus Inscriptionum*'un indeksinde bu terimi boşuna ararız⁵⁶.

⁵⁴ W. W. Fowler, '*The Latin History of the Word Religio*', in: *The Religious Quest*, Whitfield Foy (Editor), Routledge, New York, 1989.

⁵⁵ W. W. Fowler, a.g.e., s. 330.

⁵⁶ W. W. Fowler, a.g.e., s. 330

Bu teknik olmayan anlam neticede zaman ve yerlere uygulanan sıfat halinde ayrıca görülebilir. Latince '*Dies Religiosi*', '*Loca Religiosa*' terimleri '*Ius Divinum*'ün resmi idarecileri tarafından ilan edildikleri için böyle değildir, daha çok devlet ve memurlarından bağımsız insan duygusunun bunları '*Religio*'nun nesnesi kılmasıyla böyledir. Latince '*Religiosum*' dehşet, korku ya da tedirginlik duyulan bir şeye işaret etmesinden dolayı ve açıkça devlet yasasının yetki alanının kapsamına giren ya da bir ilaha sunulan bir tapınma biçimi olmadığından dolayı '*Sacrum*' ile tezat oluşturur⁵⁷.

Böylece bu terimin menşei daha nakıs sosyal yapılarda insanın açıklanamayan ya da aşılamayan karşısında mahrum, şaşkın ve müşkül durumdayken duyulan tabii dehşetin güçlü devlet rahiplikleri tarafından tapınma ya da adet yoluyla henüz teskin edilmediği bir döneme isnat edilir. Bunun gerçek ve en eski anlam olduğunun diğer gerekçesi Latince literatürde ve rahip olmayan sıradan Romalı tarafından bu terimin söz konusu anlamda kullanılmış olduğu olgusudur. Bilinen binlerce pasajda '*Religio*' muhtemelen her türlü tereddüt, tedirginlik ya da bunları oluşturan esrarengiz herhangi bir şeyi temsil edebilecek şekilde kullanılmıştır.

Mesela Caesar bir pasajında (*Galya Savaşı 6,37*) '*Religiones*' terimini kullanırken ifade edilmek istenen sadece olabileceklerden tabii bir korku ya da telaş duymak değildir, fakat vurgulanmak istenen askerlerin ya da önderlerinin sorumlu olabileceği bir terslikten ya da esrarengiz bir şeyden korku duymaktır. Burada söz konusu olan daha önce felakete uğranıldığına inanılan yabancı bir yerde konaklamaktan duyulan korkudur. Livy'nin bir pasajında (*4,30*) '*Religio*' terimiyle çoğunlukla yabancı olan çeşitli tapınma biçimleri yerine getirilirken oluşmaya başlayan kaygı kastedilir. Pliny ise bir pasajında (*Tarihin Doğası 11,250*) insanların dizlerinde olan bir '*Religio*'dan bahseder, çünkü yalvarmak için onların üzerine çökeriz ve merhamet dilediklerimizin dizlerine sarılırız; vücudun bu kısmında açıklayamadığımız esrarengiz bir şey vardır. Buna benzer şekilde başka bir pasajında (*30,19*) '*Religio*'ya, kalbinin ve dişlerinin gizemli şifahi güçlere sahip olduğu düşünülen köstebekten daha layık başka hiç bir hayvanın olmadığı belirtilir⁵⁸.

Bu şekilde '*Religiousus*' sıfatı daima Roma devlet dininin yetki alanının dışında kalan tapınma ya da tasavvur biçimlerine bağımlı olanlar için kullanılan

⁵⁷ W. W. Fowler, a.g.e., s. 331.

⁵⁸ W. W. Fowler, a.g.e., s. 331 - 332.

'*Superstitious*' (batıl) terimine uzak olmayan bir anlama gelecek şekilde beşeri varlıklar için kullanılır. Bu anlam eski gibi görünür. Nitekim Aulus Gellius (4,9,1) tarafından alıntılanan eski bir metnin ibaresidir. Bu bağlamda Lucretius'un kullandığı isim hali ayrıca belirtilebilir. Onun için '*Religio*' denilen her şey batıl ve bağnazdır. Bundan dolayı hurafeler Romalıların tereddüt, korku ve tedirginliklerini ifade eden bu terim ile adlandırılabilir. Latince '*Pietas*', '*Sanctitas*' ya da yaklaşık bir dönem ya da diğerinde bütün erdemlerin aksine '*Religio*'nun asla bir ilah olarak tasvir edilmemiştir. Buna göre '*Religio*' bir erdem değildir, belirli bir tutuma sevk etmesi gerekmez ve bir vazife ya da ahlak değeri barındırmaz. Esasında ve özünde insan tabiatının belirli şartlar altında eğilimli olduğu bir duygudur.

İkinci anlam insanın tabiatüstü şeyler karşısında gösterdiği tabii duyguların devlet düzeni aracılığıyla yatıştırılmasını ifade eder. Artık dile getirilen bir devletin ilahları şeklinde korku ya da tereddüt duymadan idrak edilen tabiatüstü şeylere yönelik yurtdaşın tutumudur. Buna göre '*Religio*' terimi bir devletin resmîleşen tapınma biçimlerinin yerine getirilmesi anlamına gelir. Fakat tapınma nadiren duygudan yoksundur. Tapınma duygusu medeni olsun ya da olmasın bütün insanların tabiatında ortaktır. Bundan dolayı bu terim tapınma duygusu ve tapınma biçimlerini ifade edebilen bir anlama sahiptir. Tapınma biçimlerini aslına uygun olarak yerine getirmek için duyulan tedirginlik içinde bu anlam muhafaza edilmiştir. Nihayetinde bu terim tapınmaya yönelten duygudan kaynaklanan bütün tapınma biçimleri için kullanılır⁵⁹.

Neticede Fowler '*Religio*' denilen şeyin önce tabiatüstü güçler karşısında bireyin tapınma duygusunu ya da tapınma eylemini ifade ederken daha sonra bu tapınma duygusunun ya da tapınma eyleminin devletin ilahları şeklinde tecrübe edilen toplumsal bir yükümlülük olarak yerine getirildiği şeklinde bir görüş sergiler.

2. Henry Toomey Wilt

H.T. Wilt, '*Religio: A Semantic Study of the Pre-Christian use of the Terms Religio and Religious*', adlı doktora tezinde, Latince '*Religio*' ve '*Religiosus*' terimlerinin Hıristiyanlık öncesi tarihini ele alır⁶⁰. Bu çalışmada antik dönem ve bazı modern dönem yazarlar tarafından '*Religio*' teriminin '*Relegere*' ya da '*Religare*' teriminden türetilmiş olduğunu belirten görüşler aktarıldıktan sonra bunlardan farklı olarak Latince '*Religio*' teriminin Yunanca '*Alego*' (gözetmek, hürmet etmek)

⁵⁹ W. W. Fowler, a.g.e., s. 333.

⁶⁰ H. T. Wilt, a.g.e., s. 2.

terimiyle ilişkili olduğu ileri sürülür. Bunun için özellikle Hıristiyanlık öncesi mevcut en eski Latince kaynaklarda geçen '*Religio*' teriminin muhtelif telakkilerine örnek olarak seçilen alıntılar arasından bu anlam belirlenmeye çalışılır. '*Religio*' terimi için '*Relegere*' (tekrar toplamak, tekrar okumak) ya da '*Religare*' (geriye bağlamak) terimi köken olarak öne sürüldüğü halde, bu terim muhtemelen Yunanca '*Alego*' (gözetmek, hürmet etmek) terimiyle etimolojik olarak eşanlamlı olan yalın bir fiil halinin *Re-* ter kibinden türetilmiştir. Bu Yunanca terimin olumsuz hali '*Ouk Alego*' Latince '*Neglego*' (hürmet etmemek, aldırış etmemek) terimiyle eşanlamlı olarak sunulur. Latince '*Religio*' teriminin *Re-* ter kibi esasen yönelişteki bir değişimi belirtir. '*Religio*' bir şey yerine başka bir şeyi gözetmek anlamına gelir⁶¹.

Cicero öncesi dönem için verilen örnekler '*Religio*' terimine dair ilk telakkinin belirli bir şey için subjektif bir 'hürmet' ve 'saygı' duymak olduğu şeklindedir. Bu tabii akışında olan bir fiili yapmak ya da yapmamak yönünde değişim sağlayan bir duygudur. Bunun kutsi bir anlam taşımaması gerekmez. Bu 'hürmet' telakkisi somut ve soyut birçok şey bakımından kullanılabilirliğinden oldukça erken dönemde objektif bir tamlamaya izafetle ayrımlar yapmak gerekli olmuştur. Böylece kutsi olana 'hürmet etmek' anlamını belirtmesi için '*Deorum*' terimiyle birlikte kullanılması hiç şüphesiz oldukça erken bir dönemde olduğu halde en erken örnekler M.Ö. birinci yüzyılın başlangıcında olduğu kabul edilir. Zaten bu kullanımın daha o dönemde yaygınlaşmasıyla '*Religio*' terimiyle '*Religio Deorum*'a atıfta bulunulmuştur. Günümüz '*Religion*' teriminin Tanrı'ya tapınma anlamı bu kullanımdan geldiği belirtilir. Latince '*Religio*' teriminin 'gözetmek' anlamı belirli nesnelere, yerlere ve mefhumlar için, bunların içkin bir tabiatı ve niteliği olarak yerleşmesiyle birlikte bunları 'gözetmek' artık tek bir ferdin duygusuna bağımlı olmayıp ilahi ya da beşeri şeylere atıfta bulunarak birçok inançla birlikte batıl duygular için terimin asıl anlamını kaybetmeden kullanmanın yolu açılmıştır. Hıristiyanlık öncesi dönemdeki kullanım bu terimin anlam ve şekil bakımından Yunanca '*Alego*' terimiyle çok yakından ilişkili olduğu ve bu asli anlamın bütün türetimlerinde muhafaza edildiği gösterilmeye çalışılır⁶².

Cicero ve sonrası literatüre kronolojik olarak bakıldığında ve '*Religio*' teriminin kullanıldığı pasajlara dikkat edildiğinde muhtelif kullanımların çoğaldığı, fakat ayrıca terimin kullanımlarında asli anlamın sürdürüldüğü savunulur. Latince '*Religio*' teriminin kullarındaki anlam değişimlerine işaret eden örnekler verilir. Bilhassa

⁶¹ H. T. Wilt, a.g.e..

⁶² H. T. Wilt, a.g.e., s. 47.

Cicero'nun eserleri buna misal olarak gösterilir. Cicero'nun döneminde bu terimin kullanımı sıklaşmıştır. '*Loca Religiosa*' ilahlara hürmet ve saygı duyulan yerlerdir. Bu gibi '*Loca Religiosa*' rahiplik kararıyla kutsandığında bu 'kutsiyeti' gözetmek bütün yurttaşların vazifesi olur. Bir şeye hürmet etmek mefhumu temel anlam olarak kalsa da terimin kullanımı ferdi bir tecrübeden ictimai bir tecrübeye kaymıştır. Burada '*Religio*' terimi ilahlara hürmet etmek anlamını taşır. Başka yerlerde bu doğrudan bir yer, gün, ya da örf ile ilişkili olan bir ilaha hürmet etmek anlamındadır. Bu hürmetin sunulması resmileşen tapınma biçimlerinin yerine getirilmesiyle gerçekleşir⁶³.

Latince '*Religio*' teriminin muhtelif kullanımlarının semantik gelişimi üç genel aşamada ele alınır: Birincisinde '*Religio*' bir ferdin kutsi bir şeye işaret etmeden bir şey için duyduğu hürmet ve saygıyı ifade eder. Bu hissiyat onu bir şeyi yapmamaktan yapmaya ya da yapmaktan yapmamaya götürür. İkincisinde '*Religio*' bilhassa ilahlara hürmet etmek (tapınmak) için kullanılır. Üçüncüsünde '*Religio*' bir şeyde, zamanda ya da yerde sabit ve içkin olan bir kutsiyete hürmet etmek (tapınmak) anlamı kastedilir. Buna göre bir ferdin kutsi olması gerekmeyen bir şey için olan hissiyatı ya da hürmeti ve bu hissiyata '*Religio*' tezahür etmeden önceki yönelişine karşıt bir fiili yapmak ya da yapmamak şeklinde verilen karşılık anlamı daha sonra bu asli anlamın kullanıldığı birkaç istisna dışında seyrek olarak geçmektedir⁶⁴.

Wilt, bu birinci anlama örnek olarak '*Religio Patris*' (*Apuleius, Met. 10.3*) ifadesini verir. İkinci anlam için ise '*Religio Deorum*' ifadesi örnek teşkil eder. Latince '*Religio Deorum*' ifadesinin en eski bulgusu olarak *Auctor Ad Herennium 1.4.11* belirtilir. Latince '*Religio*' teriminin kullanımı *deorum* ya da bir ilahın ismiyle ilişkilendirilmesiyle ve aynı zamanda bir şeye ferdi olarak hürmet etmek anlamındaki kullanımın seyrekleşmesiyle, artık '*Deorum*'u belirtmeye gerek kalmaz. Latince '*Religio*' terimi ilahlara tapınmak anlamında sıkça geçer. Bunun için muhtelif örneklerden bahsedilir. Ayrıca '*Religio*' teriminin ilahlarla ilişkilendirildiği bağlamlar mevcuttur. Üçüncü anlam yani bir zaman, yer ya da nesnede sabit olan bir kutsiyeti gözetmek anlamı geniş kullanımlara açıktır. Bir günü, yeri ya da örfü kutsi kılan bir durum ya da eşya için ferdin duyduğu saygı o güne, yere ya da örfü has kılınır. Bunun için '*Dies Religiosi*' (*Gellius 4.9.5*) ya da '*Quaedam Religiosa*' (*Varro s. 66*) gibi örnekler belirtilir. Böylece '*Religio*' isim hali dini törenler ya da tapınma biçimleri

⁶³ H. T. Wilt, a.g.e., s. 95.

⁶⁴ H. T. Wilt, a.g.e., s. 104.

için kullanılır (*Cic. De Demo, 1.1*). Bir adet ya da örfeye önem atfetmek (*Pliny, NH, 16.95.250*) ya da bir vazifeyi gözetmek anlamı gelişir (*Cic. In Verr. Acta Prima, 1.3*). Yapılan yemine sadakat (*Cic. Pro Caelio, 22.55*), haysiyet gözetmek (*Cic. Pro Font. 13.28*) ya da bir anlaşmaya sadakat (*Livy, 26.48.12*) anlamı taşıyan pasajlar vardır. Ekseriyetle M.Ö. birinci yüzyılda yazılmış olan bu eserlerde '*Religio*' teriminin bir nesneye atfedilen bir hürmet anlamında kullanıldığı bu örnekler bütün vazife ve yükümleriyle Romalı tapınma biçimiyle ilişkilidir. Bütünden bahsedilirken '*Religio*' terimi tekil, bütüne dahil olan muhtelif yönlerden bahsedilirken ise çoğul olarak kullanılmıştır. Bazen Romalı olmayan tapınma biçimlerine de aynı şekilde atıfta bulunulur (*Cic., In Verro.4.51*). Bu şekilde '*Religio*' terimi çoğul olarak yönetmelik ve yükümlülük gerektiren muhtelif yönleriyle Roma tapınma biçimlerine atıfta bulunmak için kullanılmış olan bir terimdir⁶⁵.

Neticede Wilt, Yunanca '*Alego*' terimine mukabil Latince '*Religio*' terimindeki *Re-* terkinin yönelişteki bir değişime işaret ettiğini belirtir. Bu bir şey yerine başka bir şeyi gözetme ya da önemseme anlamındadır. Cicero öncesi kaynaklarda bu terim bir şeye karşı duyulan hürmet ya da saygı şeklinde kullanılmıştır. Bununla ferdin yapmak istediği bir şeyi yapmamaya ya da yapmak istemediği bir şeyi yapmaya yönelten bir duygu ifade edilir. Bu duygu soyut ve somut ya da beşeri ve ilahi şeylere yönelik olabilir. İlahi olan şeylere hürmeti ifade etmek için '*Religio Deorum*' tabiri oldukça erken bir dönemde kullanılır. Daha sonra '*Religio Deorum*' yerine '*Religio*' demek yeterli olur. Bu şekilde bir şeye duyulan hürmet ya da saygı şeklinden ilahlara tapınma anlamına geçildiği varsayılır. Böylece ilahlarla ilişkilendirilen muhtelif zaman, mekan ya da eşyalar bu terimle irtibatlandırılmıştır.

3. Wilfred Cantwell Smith

W.C. Smith, '*The Meaning and End of Religion*', adlı eserinde '*Religio*' teriminin aslının Latince olduğunu ve nihayetinde belirsiz çok muhtelif anlamlarda kullanıldığını ifade ettikten sonra, modern araştırmacılar arasında bu terimin ilkin hangi anlamda kullanıldığı hususunda ihtilaf olduğuna değinir. İhtilaf bu terimin ilkin insanı dehşet verici bir cezalandırılma korkusunun ızdırabı altında belirli bir tutuma mecbur eden insanüstü bir güce, bir tür '*Tabu*'ya ya da insanın bu gibi güçler karşındaki duygusuna işaret etmesi ile dini anlamın esasen dünyevi bir terimden gelişen ikincil bir anlam olması hususundadır⁶⁶.

⁶⁵ H. T. Wilt, a.g.e., 105 - 110.

⁶⁶ W. C. Smith, a.g.e..

Subjektif olarak idrak edeceğimiz bu güçler belirli bir objektif eşya ya da eylem ile ilişkilendirilir. Böylece 'Mana'nın bulunduğu şey ya da buna hassasiyetle yönelen 'Religiosus' olarak vasıflandırılmıştır. Buna göre kutsal yerler (*Religiosae Locae*), buyrukların gereğini özenle yerine getirmeye dikkat eden saygılı ve sadık olanlar (*Viri Religiosi*) vardır. Latince 'Religio Mihi Est' ifadesiyle falan ya da filan şeyin 'Religio' olduğunu dile getirmek bunu vargücüyü yapmak ya da yapmamakla vazifeli olmak anlamına gelir. Yeminler, aile görgüsü, tapınma biçimlerinin gözetilmesi ve benzeri şeylerin her biri 'Religio'dur ya da aynı şekilde karşıtı gösterilirse meşru bir yemini bozmanın 'Religio' olduğu söylenebilir, bu bir 'Tabu', dinsel bir suçtur⁶⁷.

Ayrıca tapınma biçimleri de 'Religiones' olarak adlandırılmıştır. Latince kullanımın başından sonuna kadar tapınma, belirli bir dışsal eylemin gözetilmesi anlamı vardır. Bu muhtemelen kutsi olanı bir tasvir ya da ilah şeklinden daha çok bir dizi sabitleşmiş eylemlerle algılayan Romalı bir temayülden dolaydır. Böylece belirli bir ilahın 'Religio'su tapınağındaki geleneksel tapınma biçimine işaret ediyor olabilir. Latince 'Religio' terimi tapınma biçimleriyle ilişkilendirilirken objektif olarak bir inancın ya da eylemin dışsal ifadesi denilebilecek şeye işaret eder⁶⁸.

Neticede Smith 'Religio' terimini 'Mana' ya da 'Tabu' ile ilişkilendirerek bunun daha çok dışsal bir tapınma biçimine tekabül ettiği üzerinde durmaktadır.

4. Robert Muth

Robert Muth, 'Vom Wesen Römischer Religio', adlı yazısında Roma dininin tabiatını araştırır⁶⁹. Buna göre Cicero (*De Natura Deorum* 2.28.72) için 'Religio' terimi 'Relegere' teriminden türemiştir. Buna dair en eski kanıt Aulus Gellius'un *Noctes Atticae* 4,9,1 adlı eserinde P. Nigidius Figulus'a atfen 'Religens' şeklinde geçer. Bu eski bir mısradır: *Religentem esse oportet, religiosus ne fuas* (Metnin 'religiosum nefas' şekli tali derecede bir varyant olsa gerek). Metin ilahi olana karşı tutumunda muhteriz olmayı, fakat bağnaz olmamayı ifade eder.

Cicero döneminin literatürüne bakıldığında 'Religens' ve 'Religere' terimlerinin o dönemde kullanılmadığı görülür. O dönemde 'Relegere' telafuzuna geri dönülmüştür. Bu terim kendisinden 'Religio' ya da 'Religiosi' teriminin türetimini

⁶⁷ W. C. Smith, *The Meaning*, s. 20.

⁶⁸ W. C. Smith, *The Meaning*, s. 21.

⁶⁹ R. Muth, 'Vom Wesen Römischer Religio', in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)*, II, 16, I., Wolfgang Haase (Hrsg.), Walter de Gruyter, Berlin, 1978.

izah edilebilecek anlama o dönemde artık sahip değildir. 'Relegere' sürekli okumak ve bundan dolayı özellikle dikkatli okumak ve sürekli seçmek, özenle seçmek, sürekli gözden geçirmek, sürekli göz önünde tutmak demektir. Cicero'da sıkça geçen 'Relegere' dikkatli okumak, bilinçli ve dikkatli seçmek anlamındadır. 'Religere/Relegere' teriminin kendisinden türeyen 'Religio' teriminden anlaşılacağı gibi dini bir anlam kazanmışsa dikkatli olmak ve bunun dini anlamda kullanılmış olması gerekir. Bu dini anlama sadece 'Religio' ile 'Religiousus' terimi işaret eder. İlk ve birkaç defa Plautus'ta geçer. Buna göre 'Religio' terimi dikkatli olmayı, özen göstermeyi dile getirir. Din için kullanılırken bu anlamını muhafaza etmiştir. Yurtdaşlarla ilişkileri düzenleyen kuralların muhafaza edilmesi anlamına gelir. 'Religio Iudicis' terimi hakimin vicdanlı, insafı, düşünceli, dikkatli tutumunu, verdiği hükümlerin hukukun resmi ve meşru normlarına uygun olmasını ifade eder⁷⁰.

'Religio' aşırılığı, abartıyı, kuruntuyu ve dini bakımdan batıl ve bağınaz olanı ifade edebilir. Gellius'un aktardığı şaşkıncı ifade buradan gelir. *Religentem esse oportet, religiosus ne fuas*. Burada 'Religiousus' terimi 'Religens' terimine karşıt olarak aşırılığı ifade eder. 'Superstitio' ve 'Superstitiosus' terimlerinin geliştirilmesiyle 'Religio' ve 'Religiousus' için kullanılan bu olumsuz anlam geride kalmıştır. Bu belki de dini anlamıyla 'Religere' terimiyle birlikte 'Religens' teriminin kaybolmasıyla da ilişkili olabilir ve bundan dolayı olumlu dini bir tutumu ifade etmek için 'Religiousus' terimi kalmıştır. 'Religio' ve 'Religiousus' terimi dikkatli ve özenli olma anlamında öncelikle ve oldukça sık olarak dini bir tutumu ifade etmek için kullanılır. Buna göre 'Religio' tapınma vazifesini dikkatle ve özenle yerine getirmek demektir⁷¹.

Lactantius (*Div. Inst. 4.28.2*) için ise 'Religio' terimi 'Religare' teriminden türemiştir. Buna göre 'Religio' bağlamak anlamına gelir. Lactantius'un ele aldığı etimolojiye daha eski kaynaklarda rastlanılır. A. Gellius'un (*N.A. 4.9.2*) bunu yansıtıyor gibidir. *Quocirca 'religiosus' is appellabatur, qui nimia et superstitiosa religione sese alligaverat*. Gellius bu ibareyi daha eski literatürden almıştır. Dolayısıyla bu türetim oldukça eskidir ve Hıristiyan teologlar tarafından tekrar ele alınmıştır. Böylece 'Religio' terimi insanı Tanrı'ya bağlayan şey olarak anlaşılmıştır⁷².

⁷⁰ R. Muth, a.g.e., s. 345.

⁷¹ R. Muth, a.g.e., s. 345.

⁷² R. Muth, a.g.e., s. 348.

5. Ernst Feil

E. Feil, '*Religio*', adlı eserinin birinci cildinde '*Religio*' teriminin tarihini Hıristiyanlığın başlangıcından Reformasyon dönemine kadar ele alır⁷³. Romalı '*Religio*' anlayışından bahsederken Romalılar için bu terimin oldukça yaygın ve özgün bir mefhum olduğunu belirtir. Bunun bir göstergesi olarak bu terimin doğrudan başka dillere çevrilemediğini, bununla Romalıların ifade etmek istediklerini başka toplumların gereksinmemelerini ya da ifadelendirememelerini gösterir. Romalılar için hiç şüphesiz önemli olan bu terimin kesin anlamının kolayca belirlenememesi şaşırtıcı bulur⁷⁴.

Ona göre muhtemelen '*Religio*' daha çok ürkek bir çekingenlikle birlikte ilahlar karşısında yapılması gerekenleri titizlikle gözetmek anlamını içermiştir ya da temel anlam bu olabilir⁷⁵.

'*Religio*'nın özünde belirli gün, yer ve eylemlerde içkin ve insana menedici tesiri olan bağlayıcı bir güç, bir '*Tabu*' ile ilgili olması savını günümüzde artık hiçbir yerde kabul görmez bulur. Herhalde bu sav yirminci yüzyılın başında ortaya çıkan ve Yeniçağ'ın '*Religio*' anlayışıyla ilişkili olabilecek '*Tabu*' teriminin konjonktürel bir şartlandırmasıdır. Aynısı '*Religio*'nın bir erdem yerine duygu olarak sözkonusu edildiği sav için geçerlidir. Bu da Roma menşeli olmaktan daha çok Yeniçağ anlayıştan kaynaklanır. Nitekim Cicero '*Religio*'yu bilhassa bir erdem olarak nitelendirmiştir ki daha kuşatıcı '*Iustitia*' (Adalet) erdeminin altında yer alır⁷⁶.

Romalıların '*Religio*'dan ne anladığını öğrenmek kolay bir teşebbüs değildir. Bunun bir sebebi bu kemalin, bu erdem kelimelerle ifade edilmesi güç ve ayrıca Romalılar tarafından sadece çekinerek dile getirilmiş olan çok soyut bir şey olmasındandır. Buna dair malumat sadece sayılı, anlamlandırılması zor olduğundan çelişkilerle anlamlandırılan metinlerden elde ediliyor. Her şeyden önce Romalıların '*Religio*' ile dile getirdikleri hakikatle somut olarak karşılaşma imkanı bulunmamaktadır⁷⁷.

'*Religio*' teriminin anlamını belirlemeyi güçleştiren diğer bir sebep en azından bilinçsizce de olsa bir Yeniçağ'ı din anlayışının hep etkin olmasından kaynaklanır ki bu her ne kadar birçok kere tartışmalı ve belirsiz olduğu halde bunu kesin olarak

⁷³ E. Feil, *Religio*.

⁷⁴ E. Feil, *Religio*, s. 39.

⁷⁵ E. Feil, *Religio*, s. 39.

⁷⁶ E. Feil, *Religio*, s. 40.

⁷⁷ E. Feil, *Religio*, s. 40.

anlamlandırarak ifadelendirmek Romalı anlayıştan daha kolay bir şey değildir. Bu gerçekte sadece sözde daha tafsilatlı din bilgisi Romalı anlayışın üzerine örtecek şekilde aktarılır⁷⁸.

'*Religio*'nun anlamını belirlemenin güçlüğünden dolayı etimolojiden hareketle meseleye bir açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bunda özellikle Cicero ve Romalı öncülere atfen Lactantius'un etimolojileri etkili olmuştur. Romalı '*Religio*' anlayışı Cicero'nun '*De Natura Deorum*' adlı eseri esas alınarak aktarılır. Cicero'nun '*De Natura Deorum*' adlı eserinde '*Religio*' terimi '*Pietas*' ve '*Sanctitas*' terimleriyle yakından ilişkili olarak görülür. Tapınma vazifesine titizlikle dikkat edilmelidir. Romalılar için bile '*Religio*' özgün ve önemli olmakla birlikte hiçbir şekilde öne çıkan bir terim olmamıştır, çünkü '*Religio*' başka terimlerin altında ilahlar karşısındaki tavır ve tutumları nitilemek için kullanılmıştır. Halihazırda bunların nelerden oluştuğu, hangi deneyim ve duygularla ilişkili oldukları nihai bir açıklıkla söylenemez. Her ne olursa olsun '*Religio*' erdem belirten '*Iustitia*' teriminin altında yer aldığından bir üst anlam teşkil etmediği söylenebilir⁷⁹.

6. Moder Kaynakların Değerlendirilmesi

Modern araştırmacılardan Fowler '*Religio*' teriminin kökenini açıklamaya çalışırken etimolojik açıklamaları dikkate almaz. Etimoloji konusunda ihtilaf bulunduğunu belirtmekle yetinir. Antik dönemin Klasik kaynaklarında etimolojik açıklamalar daha sonraki bir gelişmeyi yansıtır gibidir. Daha eski anlamı açıklığa kavuşturmak için sayılı mevcut Latince kaynakların bağlamından '*Religio*' teriminin anlamı belirlenmeye çalışılmalıdır. Vurgusu '*Religio*' teriminin daha çok bir duygu olduğu üzerinedir. Söz konusu olan tabiatüstü güçler karşısında daha çok kaygıdan ya da korkudan kaynaklanan bireysel bir duygudur. Bu bireysel duygudan devlet ve toplum yapısının gelişmesiyle ilahlar adına yapılan tapınma biçimlerine bürünen toplumsal bir yükümlülük şeklinde tecrübe edilen anlamlara geçilir. Bu ifadelerin ne anlama geldiği ve bu geçişin nasıl gerçekleştiği meseleleri ise belirsiz olarak kalmaktadır. Fowler dönemindeki dinin kaynağına ilişkin yapılan indirgemeci psiko-sosyolojik teorilerin etkisinde kalmış gibi görünmektedir⁸⁰. Alışılmadık batıl ya da bağnaz anlamı bu resmi olmak yerine tabii olan duygudan çıkarsanabilir. '*Pietas*' gibi terimlerin aksine İlah olarak tasvir edilmediğinden '*Religio*' belirli bir erdem

⁷⁸ E. Feil, *Religio*, s. 40-41.

⁷⁹ E. Feil, *Religio*, s. 41.

⁸⁰ Protestanlıkta da görülen bu anlayışa göre din bir duygu ya da sezgi olarak algılanmaktadır.

olarak görülmez. Neticede bu tapınma duygusu tapınma eyleminden ayrı değildir. Tapınma biçimleriyle ilişkilendirilen bu anlam ise daha sonraki dönemde belirginlik kazanacaktır. Özellikle Cicero'nun eserleri bunun bir göstergesidir. Fowler'ın meseleye yaklaşımının uyandırdığı izlenimleri dikkate alarak, bunu diğer araştırmacıların görüşleriyle karşılaştırmak ilginç karışıklıklar göstermektedir.

Wilt klasik kaynaklardaki açıklamalar yerine Latince '*Religio*' terimini Yunanca '*Alego*' terimiyle ilişkilendirir. Fowler örneğinde korku duygusu öne çıkarken Wilt tarafından örnek olarak seçilen alıntılar daha çok hürmet ve saygı ya da gözetmek ve önemsemek üzerinedir. Esas itibarıyla '*Religio*' terimi soyut ya da somut bir şeye hürmet etmekle ilgilidir. Başka bir deyişle bu terim beşeri ya da ilahi ilişkileri gözetmek anlamına gelir. Vurgu bu terimin kutsal kabul edilen şeylere yönelik anlamının sonradan geliştirilmiş olduğu üzerinedir. Buna göre '*Religio*' bir ferden bir şey için duyduğu hürmet ve saygıyı ifade eder. Bu hissiyat onu bir şeyi yapmaya ya da yapmamaya götürür. Burada '*Religio*' terimi ilahlara hürmet etmek ya da başka bir deyişle resmi tapınma biçimlerini yerine getirmek anlamını taşır. Neticede Wilt gözetmek anlamını veren örnekler üzerinde dururken, Fowler tarafından verilen korku ya da kaygı gibi örnekler üzerinde durulmamıştır. Bağlamlardan çıkarsanan yorumlar yine tartışmaya açıktır.

Smith ise '*Religio*' teriminin ilkin insanı dehşet verici bir cezalandırılma korkusunun ızdırabı altında belirli bir tutuma mecbur eden insanüstü bir güce, bir tür '*Tabu*'ya ya da insanın bu gibi güçler karşındaki duygusuna işaret etmesi ile dini anlamın esasen dünyevi bir terimden gelişen ikincil bir anlam olması hususunda ihtilaf olduğunu belirtir. Bu iki görüş Fowler'ın ve Wilt'in görüşleriyle ilişkilidir. Subjektif olarak idrak edeceğimiz bu güçler belirli bir objektif eşya ya da eylem ile ilişkilendirilir. Latince kullanımın başından sonuna kadar tapınma, belirli bir dışsal eylemin gözetilmesi anlamı vardır. Latince '*Religio*' terimi tapınma biçimleriyle ilişkilendirilirken objektif olarak bir inancın ya da eylemin dışsal ifadesi denilebilecek şeye işaret eder. Yapılan açıklamalar ve yorumlar karşılaştırıldığında Smith meseleye '*Mana*' ya da '*Tabu*' gibi terimler üzerinden yaklaşırken '*Religio*' terimi özellikle dışsal bir tapınma biçimi olarak işlenir.

Muth'un açıklamalarından Cicero döneminin literatürüne bakıldığında '*Religens*' ve '*Religare*' terimlerinin o dönemde kullanılmadığı anlaşılır. O dönemde '*Relegere*' telafuzuna geri dönmüştür. Bu terim kendisinden '*Religio*' ya da '*Religiosi*' terimlerinin türetimini izah edilebilecek anlama o dönemde artık sahip değildir. '*Relegere*' sürekli okumak ve bundan dolayı özellikle dikkatli okumak ve

sürekli seçmek, özenle seçmek, sürekli gözden geçirmek, sürekli göz önünde tutmak. Cicero'da sıkça geçen '*Relegere*' dikkatli okumak, bilinçli ve dikkatli seçmek anlamına gelir. '*Religere/Relegere*' teriminin kendisinden türeyen '*Religio*' teriminden anlaşılacağı gibi dini bir anlam kazanmışsa dikkatli olmak ve bunun dinsel anlamda kullanılmış olması gerekir. Bu dinsel anlama sadece '*Religio*' ile '*Religiousus*' terimi işaret eder. Buna göre '*Religio*' terimi dikkatli olmayı, özen göstermeyi dile getirir. '*Religio*' ve '*Religiousus*' terimi dikkatli ve özenli olma anlamında öncelikle ve oldukça sık olarak dini bir tutumu ifade etmek için kullanılır. Buna göre '*Religio*' tapınma vazifesini dikkatle ve özenle yerine getirmek demektir.

Latince '*Religio*' terimine ilişkin en ayrıntılı ya da kapsamlı çalışmayı Feil yapmıştır. '*Religio*' adlı eserinin birinci cildinde '*Religio*' teriminin tarihini Hıristiyanlığın başlangıcından Reformasyon dönemine kadar ele alır. Ona göre '*Religio*' muhtemelen daha çok ürkek bir çekingenlikle birlikte ilahlar karşısında yapılması gerekenleri titizlikle gözetmek anlamını içermiştir ya da temel anlam bu olabilir. '*Religio*'nun özünde belirli gün, yer ve eylemlerde içkin ve insana menedici tesiri olan bağlayıcı bir güç, bir '*Tabu*' ile ilgili olması savını günümüzde artık hiçbir yerde kabul görmez gibi bulur. Herhalde bu sav yirminci yüzyılın başında ortaya çıkan ve yeniçağın '*Religio*' anlayışıyla ilişkili olabilecek tabu teriminin konjonktürel bir şartlandırmasıdır. Aynısı '*Religio*'nun bir erdem yerine duygu olarak sözkonusu edildiği sav için geçerlidir. Bu da Roma menşeli olmaktan daha çok Yeniçağ anlayışından kaynaklanır. Nitekim Cicero '*Religio*'yu bilhassa bir erdem olarak nitelendirmiştir ki daha kuşatıcı '*Iustitia*' erdeminin altında yer alır. Feil bu eleştirilerde ve yorumlarda bulunurken '*Religio*'yu korku ya da saygı şeklinde bir duygu olarak görenlerin verdiği örneklere bir açıklama getirmez. '*Religion*'un bir ilah olarak tasvir edilmediğinden bir erdem belirtmeyeceği gibi yorumlar gözardı edilir. Neticede oldukça geç bir dönemin temsilcisi sayılan Cicero'nun görüşleri üzerinde durur. Buna göre '*Religio*' başka terimlerin altında ilahlar karşısındaki tavır ve tutumları nitelemek için kullanılmıştır. Halihazırda bunların nelerden oluştuğu, hangi deneyim ve duygularla ilişkili oldukları nihai bir açıklıkla söylenemez. Her ne olursa olsun '*Religio*' erdem belirten '*Iustitia*' teriminin altında yer aldığından bir üst anlam teşkil etmediği söylenebilir görüşündedir.

II. BÖLÜM:

HIRİSTİYAN KAYNAKLARDA DİN TERİMİ

A- KİTAB-I MUKADDES

Hıristiyan Kutsal Kitab'ı aslında mukaddes sayılan muhtelif metinlerin bir araya getirilmesinden oluşan bir külliyat mahiyetindedir⁸¹. Kitab-ı Mukaddes (*Bible*) olarak adlandırılan bu Kutsal Kitap külliyatının (*Biblical Literature*) kısımları değişik dillerde ve dönemlerde yazıya aktarılmıştır⁸². Eski Ahid (Ahd-i Atik) Yahudi Kutsal Kitabı'nı barındıran kısımdır. Aslında Hıristiyanlar İbranice Yahudi kutsal kitabının '*Septuaginta*' (LXX) olarak bilinen Yunanca tercümesini ödünç almıştır⁸³. Bu Hıristiyanlık gelmeden çok önce Yahudiler tarafından yapılmış bir tercümedir. Helenleşerek kendi dillerini unutmuş olan Yahudiler ibadetlerini yerine getirebilmek için İbranice metinlerin Yunanca tercümesine gerek duymuştur. İlk önce Hz. Musa'ya atfedilen Tevrat (*Pentateuch*) Yunanca'ya aktarılır. Zamanla bunu diğer metinler takip eder. Neticede Hıristiyanlar mevcut İbranice metinlerden yapılan Yunanca bir tercüme hazırlar. Yeni Ahid (Ahd-i Cedid) denilen kısım ise doğrudan Yunanca kaydedilmiştir. İncil[ler] (*Gospel[s]*) için Yunanca'dan başka metinler mevcut değildir⁸⁴. Pavlus'un mektupları Yunanca'dır. Böylece Kitab-ı Mukaddes'i teşkil eden Eski Ahid ve Yeni Ahid kısımlarının müşterek dili başlangıçta Yunanca olmuştur. Yunanca Kitab-ı Mukaddes'in yerine '*Vulgata*' olarak bilinen Latince tercümenin geçmesi ise burada işlenmeyecek olan ağır ve uzun bir sürecin sonucunda gerçekleşir⁸⁵. Kitab-ı Mukaddes Latince'ye aktarılırken Yeni Ahid için Yunanca metinlerden başkası mevcut değildir. Eski Ahid için ise ayrıca İbranice metinlerden istifade edilir. Neticede Katolik kilisesi tarafından kanonik sayılan bu

⁸¹ Kitab-ı Mukaddes hakkında genel bir bilgi için bkz.: J. Bowker, *The Complete Bible Handbook*, Dorling Kindersley Limited, London 1998. Ayrıca daha geniş bir bilgi için bkz.: C. De Hamel, *The Book: A History of the Bible*, Phaidon Press Limited, London, 2001

⁸² P. J. Achtemeier, a.g.e., '*Bible*' maddesi; L. Jones, a.g.e., '*Biblical Literature*' maddesi.

⁸³ '*Septuaginta*' terimi için bkz.: F. L. Cross & E. A. Livingstone (Editors), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press, Oxford, 1997, '*Septuaginta*' maddesi.

⁸⁴ Gospel[s] (İncil[ler]) için bkz.: T. A. Campbell, *The Gospel in Christian Traditions*, Oxford University Press, Oxford, 2009.

⁸⁵ '*Vulgata*' terimi için bkz.: F. L. Cross & E. A. Livingstone, a.g.e., '*Vulgata*' maddesi.

Kitab-ı Mukaddes versiyonuna göre Eski Ahid kısmını 39 kitap teşkil eder. Tevrat (5 kitap), Tarihi kitaplar [12 kitap], Şiir ve Hikmet Kitapları [5 kitap], Nebilerin Kitapları [17 kitap]. Yeni Ahid kısmını ise 21 kitap teşkil eder. İncil [4 kitap], Elçilerin İşleri [1kitap], Mektuplar [21 kitap], Vahy [1kitap]. Eski Ahid ve Yeni Ahid kitaplarının listesi aşağıda belirtildiği gibidir⁸⁶:

TANAK

Tevrat (Torah):	Tekvin Çıkış Levililer Sayılar Tesniye
Nebiler (Nebiiim):	Yeşu Hakimler 1. Samuel + 2. Samuel 1. Krallar + 2. Krallar İşaya Yeremya Hezekiel 12 Nebi (Hoşea, Amos, Mika, Yoel, Obadya, Yunus, Nahum, Habakkuk, Sefanya, Haggay, Zekerya, Malaki)
Yazılar (Ketubim):	Mezmurlar (Zebur) Eyüp Meseller Rut Neşideler Neşidesi Vaiz Mersiyeler Ester Daniel Ezra (= Ezra + Nehemya) 1. Tarihler + 2. Tarihler

⁸⁶ M. Müller, *The First Bible of the Church: A Plea for the Septuagint*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1996.

SEPTUAGİNTA

Tarihi Kitaplar:

Tekvin
Çıkış
Levililer
Sayılar
Tesniye
Yeşu
Hakimler
Rut
1. Krallık (= 1. Samuel)
2. Krallık (= 2. Samuel)
3. Krallık (= 1. Krallar)
4. Krallık (= 2. Krallar)
1. Tarihler
2. Tarihler (Apokrif Manasseh duası ilavesiyle)
1. Ezra (= Vulgata'da 3. Ezra)
2. Ezra (= Ezra + Nehemya)

Manzum Kitaplar:

Mezmurlar (Zebur)
Meseller
Vaiz
Neşideler Neşidesi
Eyüp
Hikmet
Sirak
Ester (Apokrif ilavelerle)
Yudit
Tobit

Nebi Kitapları:

12 Nebi
İşaya
Yeremya
Baruk
Mersiyeler
Yeremya'nın Mektubu
Hezekiel
Daniel (Apokrif ilavelerle: Suzana, Bel ve Ejderha)
1. Makabiler
2. Makabiler
3. Makabiler (Pseudoepigrafik)
4. Makabiler (Pseudoepigrafik)

VULGATA

Tarihi Kitaplar:

Tekvin
Çıkış
Levililer
Sayılar
Tesniye
Yeşu
Hakimler
Rut
Samuel (= 1. Samuel + 2. Samuel)
Krallar (= 1. Krallar + 2. Krallar)
Tarihler (= 1. Tarihler + 2. Tarihler)
Ezra (= Ezra + Nehemya)
Tobit
Yudit
Ester

Manzum Kitaplar:

Eyüp
Mezmurlar (Zebur)
Meseller
Vaiz
Neşideler Neşidesi
Hikmet
Sirak

Nebi Kitapları:

İşaya
Yeremya
Mersiyeler
Baruk
Hezekiel
Daniel
12 Nebi
1. Makabiler
2. Makabiler

Hıristiyan dinsel kaynaklarda din terimini ele alırken başlangıç noktamız Hıristiyan Kutsal Kitabı'nda geçen din teriminin hangi anlamlara gelecek şekilde kullanılmış olduğunu belirlemeye çalışmak olacaktır. Herşeyden önce Kitab-ı Mukaddes'te '*Religio*' teriminin sıkça geçmediğini belirtmek gerekir.

Eski Ahid kitaplarında '*Religio*' terimi sadece dokuz yerde geçer. Bunlardan altısı Tevrat kısmındadır. Burada bir yerde İbranice '*Abodah*' (İbadet) terimini karşılamak için kullanılırken (Çık.12,26)⁸⁷, diğer beş yerin ikisinde İbranice '*Huqqat*' (Hüküm, Nizam) terimine tekabül eder (Çık.:12,43; Say.:19,2)⁸⁸, üçünde ise bu 'Ezeli Hüküm' (Çık.:29,9; Lev.:7,36; 16,31)⁸⁹ anlamındadır. Yunanca tercümede buralarda daha çok hukuki sahaya giren farklı terimler kullanılırken, bunlardan sadece biri '*Religio*' teriminin anlamına yaklaşır. İbranice '*Huqqat*' teriminin Tevrat'ta tapınmakla ilgili hükümleri tarif etmek için kullanılması seyrek bir durum değildir, ayrıca bu gibi hukuki layihalarda başlık ya da hitam olarak görülebilir. Bu terim sürekli '*Religio*' terimiyle karşılanmaz, yani '*Religio*' terimi mütemadiyen kullanılmaz. İbranice '*Huqqat*' teriminde Latince '*Religio*' terimine göre hukuki veçhe daha belirgindir ki '*Religio*' terimi bunu daha ziyade ima eder. Bundan dolayı bu iki

⁸⁷ Kitabı Mukaddes Çıkış 12,26: Ve vaki olacak ki, size oğullarınız: sizin için bu *hizmet* nedir? Diyecekleri zaman:... (Kitab-ı Mukaddes Eski Çeviri); krş.: Kutsal Kitap Mısır'dan Çıkış 12,26: Çocuklarınız size, 'Bu törenin anlamı nedir?' diye sorduklarında, ... (Kutsal Kitap Yeni Çeviri).

⁸⁸ Kitabı Mukaddes Çıkış 12,43: Ve Rab Musa ile Haruna dedi: Fıshın *kanunu* budur; hiçbir yabancı ondan yemeyecektir;... (Kitab-ı Mukaddes Eski Çeviri); krş.: Kutsal Kitap Mısır'dan Çıkış 12,43: Rab Musa ile Harun'a şöyle dedi: Fısh bayramının *kuralları* şunlardır: Hiçbir yabancı Fısh etini yemeyecek (Kutsal Kitap Yeni Çeviri). Diğer kısım için Bkz.: Kitabı Mukaddes Sayılar 19,2: İsrailoğullarına söyle ki, sana sağlam, kendisinde kusuru olmayan, üzerine hiç boyunduruk binmemiş bir kızıl inek getirsinler diye Rabbin İsrailoğullarına emrettiği şeriatın *kanunu* budur (Kitab-ı Mukaddes Eski Çeviri); krş.: Kutsal Kitap Çölde Sayım 19,2: Rabbin buyurduğu yasanın *kuralı* şudur: İsraililere size kusursuz, özürsüz, boyunduruk takmamış kızıl bir inek getirmelerini söyleyin (Kutsal Kitap Yeni Çeviri).

⁸⁹ Kitabı Mukaddes Çıkış 29,9: Ve onlara, Haruna ve oğullarına, kuşaklar kuşatacaksın, ve onlara başlıklar bağlayacaksın; ve kahinlik *ebedi bir kanunla* onların olacak; ve Harunu ve onun oğullarını tahsis edeceksin (Kitab-ı Mukaddes Eski Çeviri); krş.: Kutsal Kitap Mısır'dan Çıkış 29,9: Bellerine kuşak bağla, başlarına başlık koy. *Kalıcı bir kural* olarak kahinlik onların işi olacak. Böylece Harun ile oğullarını atamış olacaksın (Kutsal Kitap Yeni Çeviri). Diğer kısım için bkz.: Kitabı Mukaddes Levililer 7,36: Bunun İsrailoğulları tarafından onlara verilmesini, kendilerini meshettiği günde Rabb emretti. *Nesillerince ebediyen onların payıdır* (Kitab-ı Mukaddes Eski Çeviri); krş.: Kutsal Kitap Levililer 7,36: Rabb onları meshettiği gün İsrail halkına buyruk vermişti. Adağın bu parçaları *gelecek kuşaklar boyunca onların payı olacaktı* (Kutsal Kitap Yeni Çeviri). Diğer kısım için bkz.: Kitabı Mukaddes Levililer 16,31: Sizin için tam istirahat Septidir, ve canlarınızı alçaltacaksınız; *ebedi kanundur* (Kitab-ı Mukaddes Eski Çeviri); krş.: Kutsal Kitap Levililer 16,31: O gün Şabattır, sizin için dinlenme günüdür. İsteklerinizi denetleyeceksiniz. Bu *sürekli bir yasadır* (Kutsal Kitap Yeni Çeviri).

terim tam anlamıyla eşdeğer değildir. Ester metninin iki yerinde (8,17;9,26-27)⁹⁰ Latince '*Religio*' terimi kullanılırken İbraniceye tekabül etmeyen bir ilavede bulunulmuştur. Burada farklı milletlere ve tapınımlara mensup olanların Yahudilere iltihak etmeyi dilemeleri söz konusudur. Mütercim Yahudi tapınıma iltihak etmeyi vurgulamaktadır. Ancak bu bulguların bağlamı '*Religio*' terimi için belirgin bir anlam çıkarmada yetersiz kalmaktadır. Yunanca yazılmış olan 2. Makkabiler metninde (6,11) ise Latince '*Religio*' terimiyle '*Şabat*' (Sept) gününe hürmet etmek anlamı karşılır. Burada Yahudilerin '*Şabat*' gününe hürmetleri sebebiyle kendilerini savunmadıkları için öldüklerinden bahsediliyor. '*Şabat*' gününe hürmet etmek anlamını '*Religio*' terimiyle vermekle onun asli anlamı genişletilir. Burada Latince '*Religio*' terimi Yunanca terimin asli anlamına yaklaşır. Neticede Eski Ahid'in Latince tercümesinde '*Religio*' terimi Hıristiyanların dikkatini çekmeyecek kadar az kullanılmıştır. Eski Ahid tabirlerini Latince'ye tercüme etmek için '*Religio*' kullanışlı bir terim değildir.

Yeni Ahid kısmında ise '*Religio*' terimi sadece dört yerde geçer. Burada Latince '*Religio*' terimi Yunanca '*Threskeia*' terimini karşılamak için kullanılmıştır⁹¹. Yeni Ahid kısmında '*Threskeia*' terimi bir defa Elçilerin İşleri kitabında (26,5)⁹², ikinci

⁹⁰ Kitabı Mukaddes Ester 8,17: Ve her vilayette, ve her şehirde, kralın sözü ve buyrultusu nereye vardı ise, orada Yahudiler için sevinç ve ferah, ziyafet ve iyi gün oldu. Ve memleket kavmları arasında birçokları *Yahudi oldular*; çünkü üzerlerine Yahudiler korkusu düşmüştü (*Kitab-ı Mukaddes Eski Çeviri*); krş.: Kutsal Kitap Ester 8,17: Kralın buyruğu ve fermanı ulaştığı her ilde ve her kentte Yahudiler arasında sevinç ve mutluluğa yol açtı. Şölenler düzenlendi, bir bayram havası doğdu. Ülkedeki halklardan çok sayıda kişi *Yahudi oldu*; çünkü Yahudi korkusu hepsini sarmıştı (*Kutsal Kitap Yeni Çeviri*). Diğer kısım için bkz.: Kitabı Mukaddes Ester 9,26-27: Bundan dolayı bu günlere Pur adı üzerine Purim (*kurallar*) dediler. Bunun için bu mektubun bütün sözlerinden, ve bu iş hakkında gördüklerinden, ve başlarına gelen şeyden dolayı, her yıl, bu iki günü yazıldığına göre, ve belli vaktine göre geçirmeyip tutmağı,... (*Kitab-ı Mukaddes Eski Çeviri*); krş.: Kutsal Kitap Ester 9,26-27: Pur sözcüğünden ötürü bu günlere Purim (*kurallar*) adı verildi. Böylece Yahudiler, Mordekay'ın mektubunda yazılı olanlardan, görüp geçirdiklerinden ve başlarına gelenlerden ötürü bu iki günü buyrulduğu biçimde ve günlerde her yıl kutlamayı kabul ettiler. Bu gelenek kendileri için, soylarından olanlar ve onlara katılan herkes için geçerli olacaktır (*Kutsal Kitap Yeni çeviri*).

⁹¹ '*Threskeia*' terimi için bkz.: Ö. F .Harman, '*Yeni Ahid'de Din ve Din Anlayışı*', Dinler Tarihi Araştırmaları II, Konya, 1998.

⁹² Kitabı Mukaddes Resullerin İşleri 26,5: Eğer şehadet etmek isterlerse, öteden beri beni bilirler ki, dinimizin *en sıkı fırkasına* göre Ferisi olarak yaşadım (*Kitab-ı Mukaddes Eski Çeviri*); krş.: Kutsal Kitap Elçilerin İşleri 26,5: Beni eskiden beri tanırlar ve isteseler, geçmişte dinimizin *en titiz mezhebi* olan Ferisiliğe bağlı yaşadığıma tanıklık edebilirler (*Kutsal Kitap Yeni Çeviri*).

olarak Koloseliler Mektubunda (2,18-19)⁹³ geçer. Diğer iki bulgu Yakub'un Mektubundadır (1,26;1,27)⁹⁴. Bu dört yerde Yunanca 'Threskeia' terimi Latince 'Religio' terimiyle karşılanır. Eski Ahid ve Yeni Ahid metinlerindeki bulgular Kitab-ı Mukaddes'in Latince tercümesinde 'Religio' teriminin oldukça seyrek kullanıldığını gösterir⁹⁵.

B- PATRİSTİK KAYNAKLAR

Her şeyden önce Hıristiyan dinsel kaynakların başlangıçta Yunanca olması, Hıristiyanlığın bu dilde ifade edilerek yayılmış olduğunun en bariz göstergesidir. Bu Hıristiyan dinsel kaynakların en başında Kitab-ı Mukaddes gelir. Daha önce belirtildiği üzere, Kitab-ı Mukaddes'in ilk versiyonu Yunanca'dır. Eski Ahid İbranice'den Yunanca'ya aktarılmıştır. Yeni Ahid metinleri ise doğrudan Yunanca yazılmıştır. Pavlus teolojik öğretisini Yunanca ifade etmiştir. Havarilerden sonra gelen ilk Patrikler eserlerini Yunanca kaleme almıştır. Böylece Yunanca, yerine Latince geçinceye kadar Hıristiyanlığın terminolojisini belirleyen dil olmuştur⁹⁶.

Hıristiyan terminoloji Yunanca tarafından belirlenirken putperestliği çağrıştıran terimlerden kaçınılmıştır. Bunların yerine, mevcut başka terimlere, daha önce sahip olmadıkları merkezi bir önem kazandırılmıştır. Sakıncalı görülmeyen

⁹³ Koloselilere Mektup 2,18-19: İsteyerek *alçakgönüllülük* edip meleklerle *ibadet* eden, görmüş olduğu şeylerde kalan, kendi cismani aklı ile boş yere kabaran ve başı sıkı tutmayan bir kimse, sizi mükafatınızdan mahrum etmesin. O Baştan bütün beden, mafsallar ve bağlar vasıtası ile yardım olunarak, ve terkip edilerek Allah'ın verdiği büyümekle büyür (*Kitab-ı Mukaddes Eski Çeviri*); krş.: Kutsal Kitap Koloselilere Mektup 2,18-19: Sözde *alçakgönüllülükte (çilecilikte)* ve meleklerle *tapınmakta* direnen, gördüğü düşlerin üzerinde durarak benliğin düşünceleriyle boş yere böbürlenmiş Baş'a (İsa Mesih) tutunmayan hiçkimse sizi ödülünüzden yoksun bırakmasın. Bütün beden eklemler ve bağlar yardımıyla bu Baş'tan beslenip bütünlenmekte Tanrı'nın sağladığı büyümeyle gelişmektedir (*Kutsal Kitap Yeni Çeviri*).

⁹⁴ Kitabı Mukaddes Yakubun Mektubu 1,26: Eğer bir kimse *dindar* olduğunu sanırsa, fakat yüreğini aldatarak dilini zaptetmezse, dindarlığı boştur (*Kitab-ı Mukaddes Eski Çeviri*); krş.: Kutsal Kitap Yakubun Mektubu 1,26: *Dindar* olduğunu sanıp da dizginlenmeyen kişi kendini aldatır. Böylesinin dindarlığı boştur (*Kutsal Kitap Yeni Çeviri*). Diğer kısım için bkz.. Kitabı Mukaddes 1,27: Allahın ve Babanın indinde temiz ve lekesiz *dindarlık* şudur: Öksüzleri ve dulları sıkıntılarında ziyaret etmek, ve kendisini dünyadan lekesiz tutmaktır (*Kitab-ı Mukaddes Eski Çeviri*); krş.: Kutsal Kitap Yakub'un Mektubu 1,27: Baba Tanrı'nın gözünde temiz ve kusursuz *dindarlık*, kişinin sıkıntı çeken öksüzler ve dullarla ilgilenmesi ve dünyanın lekelemesinden korumasıdır (*Kutsal Kitap Yeni Çeviri*).

⁹⁵ Latince Kitab-ı Mukaddes'te 'Religio' teriminin hangi anlamlara gelecek şekilde kullanıldığı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.: E. Feil, a.g.e., (Feil: 1986); Bertram Schmitz, a.g.e..

⁹⁶ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

terimler ise aynen alınmış ya da eski terimlere yeni anlamlar yüklenmiştir. Böylece Hıristiyan ile Pagan tapınma biçimleri arasına bir mesafe koyulmaya çalışılmıştır⁹⁷.

Burada ele alınmayacak olan ağır ve uzun bir sürecin sonucunda Yunanca terminolojinin yerine Latince terminoloji geçmiştir. Yunanca terimler Latince'ye tercüme edilirken '*Religio*' terimi sıkça geçmez. Hıristiyan inancının ve uygulamalarının merkezi terimlerine doğrudan karşılık gelmemesi, '*Religio*' terimini önemsiz kılmıştır. Yunanca ifade edilen belirli tasavvurların ya da tatbikatların tercümesinde bu terime gerek duyulmaz. Hıristiyanlığın kendisini ifade etmede '*Religio*' terimi daha çok arka planda kalır. Romalı tapınma biçimini ifade eden '*Religio*' terimi Hıristiyan tapınma biçimini ifade etmek için ilk başta uygun değildir. Latince '*Religio*', doğrudan Hıristiyanlık inancını ifade etmek yerine, gayr-i meşru kabul edilen bir Pagan tapınma biçimi karşısında, meşru kabul edilen bir tapınma biçimini savunmak için kullanılan bir terim olur. Romalıların tapınımına karşı kendi tapınımını savunmak için kullanılan bu terim, Hıristiyanlar, daha çok kaçınılmaz olarak Romalıların kendilerine yönelik suçlamalarıyla karşılaştıklarında önem kazanmıştır. Romalı ilahlara tapınmayı reddettikleri için ateizmle suçlanan Hıristiyanlar sorgulanmış ya da yargılanmıştır. Hıristiyanlık Roma İmparatorluğunun çöküşünün suçlusu olarak görülmüştür. Patriklerin Apolojetik kaynakları Hıristiyanlığı savunmak ve ona yöneltilen suçlamaları reddetmek için kaleme alınmıştır. Bu kaynaklarda '*Religio*' terimi sıkça geçmektedir. Hıristiyanlığı belirtirken Monoteist tapınmayı ifade eden '*Religio Dei*' ifadesinin karşısında politeist tapınmayı belirten '*Religio Deorum*' yer alır. 'Bizim taptığımız' anlamına gelen '*Nostra Religio*' ifadesine karşılık 'Sizin taptığınız' anlamına gelen '*Vestra Religio*' ya da 'Sizin taptıklarınız' '*Vestrae Religiones*' ifadeleri yer alır. Böylece bir dini cemaatin '*Religio*'su diğerlerinin '*Religiones*'inden ayırt edilir⁹⁸.

Romalılara karşı sürdürülen bu polemiklerde '*Vera Religione*' teriminin özel bir yeri vardır. Bununla Hıristiyan tapınma biçiminin üstünlüğü vurgulanır. Buna göre çoğulu '*Religiones*' ile birçok ilaha hürmet etmek ya da onlara hürmet etmenin birçok biçimi kastedilir. Gerçek tapınımı ifade eden '*Vera Religio*' ifadesi karşısında sahte tapınımı belirten '*Falsa Religio*' ya da '*Falsa Religio Deorum*' ifadesi yer alır. Gerçek tapınımı belirten '*Vera Religio*' ifadesi, gerçek hikmeti ifade eden '*Vera Sapientia*' ile özdeşleştirilir. Romalı bir tapınma biçimini ifade eden '*Religio*' terimi,

⁹⁷ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

⁹⁸ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

ancak Romalı tapınma biçimi zayıfladıkça Hıristiyan tapınma biçimini ifade etmek için kullanılır⁹⁹.

Neticede Hıristiyanlığın hakikatini ifade etmek için kullanılmayan '*Religio*' terimi, daha çok Romalı tapınma biçimleriyle hesaplaşırken dile getirilen bir terim olur. Latince '*Religio*' teriminin söz konusu edildiği eserler, daha çok Romalılar tarafından yöneltilen suçlamalara karşı Hıristiyanlığı savunan Apolojetik eserlerdir ya da başka bir deyişle, Politeist Roma tapınma biçimini reddederek Hıristiyanlığın Monoteist tapınma biçiminin üstünlüğünü savunan polemik eserlerdir¹⁰⁰.

Buna göre Latince '*Religio*' terimi, '*Fides*' terimine eşdeğer değildir. Ayrıca '*Doctrina*', '*Secta*' ya da '*Lex*' gibi diğer terimlerin kuşatıcılığı, '*Religio*' teriminde yoktur. Hıristiyan kaynaklı '*Religio*' terimi, esas itibarıyla bilhassa '*Pietas*', '*Cultus*' gibi diğer terimleri kuşatmak yerine, bunların yanında ve bazen açıkça altında sıralanır. Bundan dolayı bu terim, '*Pietas*' gibi belirli bir erdemi ve '*Cultus*' gibi belirli bir tapınmayı kuşatan bir terim olarak kullanılmaz. Latince '*Religio*' terimi, daha ziyade erdemle ilişkili terimler grubuna mensup gibidir, ancak tapınmayla ilişkili terimler grubunda, özellikle '*Cultus*' teriminin yanında sıkça görülür. '*Religio*' öncelikle ve özellikle bir ya da birçok erdemi yahut ameli belirtir¹⁰¹.

Bu dönemin önemli bir temsilcisi olarak Augustinus (M.S. 354 - 430) gösterilebilir. Augustinus, mevcut kaynaklardan belirlenebildiği kadarıyla '*Religio*' terimini başlık olarak eserinde kullanan ilk yazar olarak görünmektedir. Patristik dönemde muhtelif konularda yazılan eserlerin başlığında daha yaygın olarak '*Fides*' terimi kullanılmıştır. Lactantius gibi yazarların eserlerinde '*Religio*' terimi, daha çok bir bölüm başlığı olarak geçer. Augustinus '*De vera religione*' adlı eserinde, Maniciliğe karşı Hıristiyanlığı savunur. '*De Civitate Dei*' adlı eserinde, ise Romalıların suçlamalarına karşı Hıristiyanlığı savunur¹⁰².

Bu eserlerde '*Religio*' terimi sıkça kullanılmıştır. '*Religio*', '*Vera Religio*', '*Religio Christiana*' gibi ifadeler vardır. Ancak Hıristiyanlıkla ilgili olarak '*Fides*', '*Disciplina*', '*Doctrina*', '*Lex*' gibi başka terimler de kullanılmıştır. '*De Civitate Dei*' adlı eserin ilk kısmında, Romalı tapınma anlayışına karşı Hıristiyanlık savunulurken, '*Religio*' terimi yüzden fazla yerde kullanılmıştır. Oysa Hıristiyanlığın anlaşılmasını konu edinen ikinci kısımda '*Religio*' terimi yirmibeş yerde geçer. '*Fides*' terimi daha

⁹⁹ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

¹⁰⁰ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

¹⁰¹ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

¹⁰² E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

çok kullanılmış gibi görünüyor. Augustinus, 'Religio' terimini 'Cultus' terimi ile birarada anar. Politeist Roma tapınma biçimlerine karşı Monoteist bir tapınma biçimi savunulur. 'Religio' terimi ile 'Fides' terimi birbirinin yerine kullanılmaz. 'Religio' tapınmaya ilişkin diğer terimlerle görünür. 'Religio' teriminin anlamı belirli bir tutum ya da eylemi açıkça ifade edecek şekilde diğer terimlerden ayırt edilebilecek açıklıkta verilmez. 'Cultus' daha genel bir terim olarak görülür. Augustinus'ta 'Religio' ilahi olana karşı olan tutumu başka bir deyişle en uygun şekilde yükümlülük taşıyan bir saygıyla tapınmak anlamındadır. 'Religio' böylece tapınım ile ilişkili genel bir tutum ile ilgili gibi görünmektedir¹⁰³.

C- SKOLASTİK KAYNAKLAR

Patristik dönemde 'Religio' terimi özellikle Apolojetik tartışmalarda kullanılmıştır. Hıristiyanlığın kendi içersindeki ifadelendirmelerde ise 'Religio' terimi önemsiz kalmıştır. Patristik döneminden sonra belirgin bir Teolojik gelişme görülmediğinden Skolastikte 'Religio' teriminin kullanımında önemli bir değişiklik olmaz. Skolastiğin başlangıcına genel olarak bakıldığında 'Religio'nun Teolojik bir öneme sahip olduğuna dair hiçbir belirti yoktur. Elbette 'Religio' bilinen bir terimdir. Anlamının daha kesin olarak belirlenebilir olduğu yerlerde Tanrı'ya tapınmak manasında kullanılır. Bu anlamda Adalet erdemiyle ilişkilendirilen bir terimdir. Bu anlamın ötesinde ise manastırları belirtir¹⁰⁴.

'Fides' terimi 'Religio' terimine göre daha kuşatıcı bir işleve sahiptir. Teolojik açıdan merkezi bir konuma sahip olan terim 'Fides' terimidir. Diğer dinlerle yapılan temaslarda 'Religio' yerine 'Sectae' terimi kullanılır. 'Religio' terimi 'Ratio' terimiyle ilişkilendirilmez. Söz konusu olan 'Fides' ve 'Ratio' ya da 'Intellectus' arasında yapılan ilişkilendirmelerdir. Bunlar 'Religio' teriminin genel bir anlamda kullanılmadığını gösterir. Buna göre Antik döneme kıyasla erken Skolastik dönemde 'Religio' terimi için daha geliştirilmiş ve merkezileşmiş bir kullanım sözkonusu değildir. Skolastiğin orta döneminde ise 'Fides' terimi açıkça tercih edilir. Bu terim Hıristiyan çevrede kuşatıcı bir işleve sahiptir. 'Religio' ise anlam ve kapsam bakımından daha kısıtlı görünür. Bu terim erdem belirten terimlerden sayıldığından kuşatıcı bir anlama sahip olmaz¹⁰⁵.

¹⁰³ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

¹⁰⁴ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

¹⁰⁵ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

Bu tasnifte '*Religio*', Teolojik erdemler yerine sadece Ahlaki erdemlerden ve bunlar arasından Adaletin altında bir yeri vardır. Bunun dışında '*Religio*' Tanrı'ya tapınılan yere tekabül eden manastır anlamına sahiptir. Dolayısıyla genel bir anlam söz konusu değildir¹⁰⁶.

Muhtelif toplumlar için ilah ya da ilahlara tapınmak anlamında kuşatıcı bir terim '*Sectae*' terimidir ve daha dar bir sahada '*Lex*' terimi kullanılır. Bu terimler daha önce bu sıklıkta ve yaygınlıkta yani kuşatıcı bir terim olarak görünmemiştir¹⁰⁷.

Geç Skolastik dönemde mevcut kullanım değişmediğinden '*Religio*' terimi dar bir anlamla sınırlıdır. Bundan dolayı genelde Tanrı'ya tapınmak ya da kurumsal olarak kullanıldığında manastıra tekabül eder. Bazen tali olarak kapsayıcı bir anlamda kullanıldığında bile '*Religio*' terimi '*Fides*' terimini kuşatmaz. '*Fides*' terimi teolojik ve terminolojik bir önceliğe sahiptir. Ortaçağda din ve dinlerden bahsedildiğinde '*Secta*' ve '*Lex*' gibi terimler kullanılır. '*Religio*' terimi bu anlamda kullanılmaz¹⁰⁸.

D- HÜMANİST KAYNAKLAR

Hümanizmin erken dönemlerinde, geç dönem Skolastikte olduğu gibi, '*Religio*' terimi Tanrı'ya tapınmak ile ilgili belirli tutum ve eylemleri ifade eder. Ortaçağda sürekli tekrarlanan Cicero'nun '*Religio*' terimini Adaletin bir erdemi olarak sunumu Hümanist kaynaklarda seyrekleşir. Ortaçağ kullanımında olduğu gibi Yeniçağda da '*Religio*' manastır anlamına gelir. Kuşatıcı bir terim olarak '*Fides*' terimi vardır. Hümanizmin başlangıcında Latince Patristiğe Skolastikten daha fazla atıfta bulunulur. Patristikten farklı bir anlayış görülmez. Diğer inançlar için daha ziyade '*Secta*' ya da '*Lex*' terimleri kullanılır¹⁰⁹.

Örnek olarak Erasmus'ta '*Religio*' terimi sıkça geçmez. Bu terim korku ve saygıyla ilişkilendirilir. Bundan dolayı mezarlara '*Religiosa*' denilir. '*Religio*' ilahi olana karşı tutumu ya da eylemi ifade eder. Bundan dolayı nikah akdinin sağlamlığı '*Religio*'ya bağlıdır. '*Religio*' terimi tapınmayı ya da manastırı ifade eder. Bundan başka '*Religio*'nun daha genel bazı kullanımları vardır. Ancak '*Religio*' kuşatıcı bir terim olarak görülmez. Bu anlamda bazen '*Christianismus*' terimi kullanılmıştır. '*Religio*' terimi '*Fides*' teriminin yerini almamıştır. '*Religio*' merkezde olan bir terim

¹⁰⁶ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

¹⁰⁷ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

¹⁰⁸ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

¹⁰⁹ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

değildir. Teolojide ya da Felsefe’de bu terime özel bir önem atfedilmez. Bundan dolayı ayrıntılı olarak ele alınmaz¹¹⁰.

E- PROTESTAN KAYNAKLAR

Protestan kaynakların merkezinde '*Religio*' terimi yer almaz. Ortaçağda olduğu gibi Teolojik fikirlerin merkezinde '*Fides*' terimi vardır. Buna göre '*Fides*' hakkında yapılan tartışmalarda önemli olan, doğru inancı ifadelendirmek için yapılan tartışmalarda Katolikliğe karşı yegane gerçek olarak Protestanlığı savunmak olmuştur. Burada, Augustinus örneğinde olduğu gibi, inanç esasları müzakere edilir. Ancak Hıristiyan olmayan inançlara karşı yapılmış olan Apolojetik mücadelelerin yerini, eskiye karşı Reformcu inanç esaslarını tanıtlama çabası almıştır. Bu tartışmalarda '*Religio*' terimi kuşatıcı bir terim olarak görülmez. Nitekim Reformcular için insanlar, inancını hiçbir kurumsal yapılanmaya bırakmamalıdır; yani kilise kutsanmamalıdır¹¹¹.

Bundan dolayı Protestan kaynaklarda '*Fides*' terimi Skolastikten bile daha önemli bir konumdadır denilebilir. Zaten Luther için asıl önemli olan mesele inançtır¹¹². Luther '*Religio*' hakkında bir eser vermemiştir. Eserlerinde '*Religio*' terimi önemli bir terim olarak görülmez. Luther '*Religio*' terimini genel Hıristiyan inancını ifade etmek için kullanır. Luther eski inancı, yani Papalığa bağlı olanlarla, yeni inancı, yani Reforma bağlı olanları karşılaştırırken '*Religio*' terimini kullanır. Yalnızca Tanrı'nın merhametine ve inayetine inanmak anlamında '*Religio*' terimi '*Fides*' terimiyle eş anlamlı gibidir. '*Religio*'nun Tanrı'ya hürmet ya da hizmet anlamında '*Cultus*' ile eş anlamlı olarak kullanıldığı yerler vardır. Bununla muhtelif dinsel yönelişler ya da ibadet biçimleri ifade edilir. Başka bir deyişle, Tanrı ile olan ilişkide belirleyici olan yönelişteki içtenliktir. Bu içtenlik doğrudan yani aracısız Mesih İsa inancını esas alan dindarlıktır¹¹³.

Reformun diğer önemli isimlerinden Zwingli ve Calvin, '*Religio*' terimine eserlerinde başlık olarak yer vermişlerdir¹¹⁴. Zwingli ya da Calvin gibi reformcu

¹¹⁰ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

¹¹¹ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

¹¹² Katolik inancında kilisenin dışında kurtuluş yoktur, oysa Luther' e göre kurtuluş için inanç yeterlidir.

¹¹³ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

¹¹⁴ Zwingli, *De Vera et Falsa Religione Commentarius* (1525) adlı eserinde söz konusu olan Hıristiyanlık doğru öteki dinler yanlıştır meselesi değildir. Mesele Hıristiyanların doğru ve yanlış '*Religio*'sudur. Onun için '*Religio*' Tanrı ve insan arasındaki bir ilişkidir. Bu ilişki insanın merhametiyle kendisine yönelen Tanrı'ya güvenmesiyle gerçekleşir. Yanlış '*Religio*' ise Tanrı'dan başkasına güvenmekten kaynaklanır.

önderler, bu terimle bireysel, sezgisel ya da aşkın ve içkin bir yönelişe atıfta bulunmuşlardır. Bu bakımdan '*Religio*' terimi, '*Pietas*' terimi ile özdeşleştirilmiştir. Bütün bu terimler '*Fides*' terimiyle ilişkili görünürken, bu inancın Reformcu anlayışını yansıtmak içindir. Buna göre '*Religio*' daha ziyade Tanrı'ya ya da Tanrı'nın kelimasına inanmaktır, yani önemli olan Mesih İsa inancıdır. Bu bakımdan Augsburg barış antlaşması (1555) ayrı bir önem arz eder. Burada '*Religio*' terimi Katolik ve Protestan mezheplerine toptan atıfta bulunmak için kullanılır¹¹⁵.

Zwingli'ye göre yanlış '*Religio*' Papaların, Konsilerin, Kilise Otoritelerinin yani aracı kurumların dinsel uygulamalarıdır. Tanrı yerine dinsel ünvan ya da kurumlara bağlılık gösterilmiştir. Calvin'in, *Christianae Religionis Institutio* (1536) adlı eseri dinsel bağlılık ya da insanı ibadete yönelten dindarlık anlamında '*Religio*' teriminin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu terim 1500 yüzyılda seyrek kullanılırken 1600 yüzyılda yaygınlaşır. Bunda Calvin gibi reformcu önderlerin görüşlerini yaygınlaştıran dinsel meselere ilişkin basılan el kitaplarının önemli bir etkisi olmuştur.

¹¹⁵ E. Feil, *Religio*; krş.: W. C. Smith, *The Meaning*.

SONUÇ

Sonuç olarak, bu çalışmamızda öncelikle araştırmamıza bir giriş olarak 'Hıristiyanlık' ve 'Kutsal Kitap' terimlerine ve ardından Din Bilimleri'nde ya da Dinler Tarihi'nde dinin konumu ve tanımı meselelerine değinilmiştir. İbranice Mesih teriminden ilk önce Yunanca'ya ve daha sonra Latince'ye tercüme edilerek türetilen 'Hıristiyanlık' terimi Hıristiyan dinine insanların yakıştırmaması neticesinde isim olmuş bir terimdir. Kitab-ı Mukaddes'te bu terim geçmez. 'Hıristiyan' terimi ise oldukça seyrek olarak geçer. Bu terimin ilk olarak kimin tarafından nerede kullanıldığı ayrı bir tartışma konusudur. Neticede Hıristiyanlığı Yahudilikten ve Paganlıktan ayırt etmek için 'Mesihçilik' anlamına gelen bu terim belirleyici olmuştur.

Kutsal kabul edilen metinleri ya da yazıları adlandırmak için Kitap ya da Yazı anlamına gelen tabirlere kutsal gibi sıfatlar eklenerek atıfta bulunulan Kitab-ı Mukaddes, Kutsal Kitap anlamına gelen bir terimdir. Neticede Kutsal Kitap ya da Kutsal Yazı anlamına gelen terimler, Eski Ahid ve Yeni Ahid metinlerinden oluşan Kitab-ı Mukaddes ile özdeşleştirilmiştir. Oysa Allah tarafından, Müslümanların dinine İslam denilmesi ya da Müslümanların Kutsal Kitab'ına Kur'an denilmesi ayet ile sabit olan meselelerdir.

Kitab-ı Mukaddes'in, Eski Ahid ile Yeni Ahid metinlerinin İbranice, Yunanca ya da Latince dillerine aktarılarak ortaya çıkan sorunlar, Arapça olarak indirilmiş ve yayılmış olan Kuran-ı Kerim için söz konusu değildir. Dolayısıyla burada muhtelif dinlere isim olan terimler ve muhtelif dinlerin kutsal kitaplarına atıfta bulunulan terimler veya dinlerin kutsal kitaplarına temel teşkil eden dil ya da dillerin ayrı bir araştırma konusu olarak ele alınması gerektiğine işaret etmekle yetineceğiz.

Modern Din Bilimleri ya da Dinler Tarihi Yeniçağ Avrupa biliminin ya da kültürünün bir ürünü olarak görülür. Din Bilimleri ya da Dinler Tarihi Teolojiden ve Felsefeden bağımsız bir bilim olarak Beşeri ya da Sosyal Bilimler'e bağlı bir disiplin olarak kabul edilir. Buna göre insan kültürünün bir fenomeni olarak din Filolojik ya da Antropolojik araştırmaların konusu olmalıdır. Bunun için bilimsel ile tarihsel ya da kuramsal ile toplumsal yaklaşımlar yeğlenmelidir. Dogmatik yerine hümanist addedilen bir anlayışın yaygınlaşmasıyla kutsal din anlayışına karşı bir doğal din anlayışı ya da kuramsal bir din anlayışına karşı sezgisel bir din anlayışı zamanla geliştirilmiştir denilebilir. Bunun kökenini ya da tabiatını belirlemek için Animizm, Fetişizm gibi Etnolojik ya da muhtelif indirgemeci Psiko-Sosyolojik teoriler ileri

sürülmüştür. Bunlar artık açıkça eleştirilen Hıristiyan ya da Avrupa merkezli genelleştirmelerden ve indirgemecilikten kaynaklanan ilkelden medeni olana, Politeistlikten Monoteist ya da Tabiatsaldan Ahlaksal ile Toplumsal denilen dinlere doğru evrimci bir tarih anlayışından türetilen teorilerden ibaret kuram ve terimlerdir.

Hıristiyan ya da Avrupa merkezli din terimi öteki dinleri anlamak ya da tanımlamak hususunda bir engel teşkil etmektedir. Oysa daha Ortaçağda İslam'ın öğretilerinden ve uygulamalarından muhtelif dinleri kuşatacak yaklaşımlar sergilenmiştir. İslam'ın din anlayışı, Kuran-ı Kerim'de din teriminin içerik ve kapsamı gibi hususlar batılı bilim ve kültür anlayışının din ile ilişkisinden burada ele alınmayacak kadar farklı bir konumdadır. Burada İslam alimlerinin öteki dinlere ilişkin geliştirdikleri birikim ve yaklaşımlarının Din Bilimleri ya da Dinler Tarihi disiplinine açılım getirecek katkılarının hala önemli bir araştırma konusu olarak durduğunu belirtmekle yetineceğiz.

Bu Tezin birinci bölümünde Hıristiyan Kutsal Kitabı'nda geçen din teriminin Klasik ve Modern kaynaklara göre etimolojisi işlenmeye çalışılmıştır. Genel olarak Antik dönemin Klasik Kaynakları için Cicero (*Relegere*) ve Lactantius'un (*Religare*) açıklamaları en önemli görüşler olarak belirtilir. Hatta Filologlar Cicero'nun, Teologlar Lactantius'un etimolojisini tercih eder şeklinde genellemeler vardır. Cicero'nun görüşünü benimseyenlere göre '*Religio*' terimi tapınmak anlamıyla ilişkilidir. Antik dönemin Hıristiyan olmayan kaynaklarına atıfta bulunan Lactantius'un görüşünü benimseyenlere göre '*Religio*' insanı ilahi olana bağlayan şeydir.

Cicero'nun türetimini açıkça eleştiren Lactantius'un türetimine dair Antik dönemin Hıristiyan olmayan Latince kaynaklarında çok sayıda misal bulunabilir. Oysa Cicero'nun türetimini destekleyen sadece tek bir pasaj vardır. Bu pasajın dışında söz konusu kaynakta ilgili bağlamdan hareketle ayrıca Lactantius'un türetimini destekleyen kullanımlar vardır. Genelde bu tartışmalı meseler hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunulmadan tercih edilen görüşler lehinde örnekler belirtilerek diğer örnekler ya da görüşler göz ardı edilir.

Genel olarak Modern araştırmacılar Latince kaynaklardan yapılan alıntılarda bu etimolojilerden birini destekleyen görüşler beyan etmişlerdir. Ayrıca bu beyanlardan farklı olarak Latince '*Religio*' teriminin Yunanca '*Alego*' (gözetmek) teriminden türemiş olduğunu ileri süren Modern araştırmacılar vardır. Roma din anlayışının unutulmuş ya da bozulmuş olduğu bir döneme tekabül etmesinden

dolayısıyla Cicero tarafından yapılan açıklamalar yerine mevcut daha eski kaynakların bağlamından hareketle yani Cicero öncesi Latince literatüre başvurularak '*Religio*' teriminin kökeni belirlenmeye çalışılmıştır. Neticede Modern araştırmacılar tarafından birbirinden farklı görüşler dile getirilmiştir. Açıkçası birbiriyle çelişen görüşlerin ifade edilmiş olması meseleyi belirsiz ve karmaşık kılmaktadır. Önceden edinilmiş kanaatler doğrultusunda örnek olarak verilen alıntılar ileri sürülürken diğer örneklerin adeta göz ardı edilmesi şaşırtıcı bir durumdur. Yapılan yorumların tartışmaya açık olduğu belirtilmelidir.

Hıristiyan Kutsal Kitabı'nda din, yani Latince '*Religio*' terimi oldukça seyrek olarak kullanılmıştır. Katolik kilisesi tarafından resmi nüsha olarak 60 kitap şeklinde kanonize edilen Latince Kitab-ı Mukaddes'in (Vulgata), Eski Ahid (39 kitap) ve Yeni Ahid (21 kitap) kısımlarında '*Religio*' terimi toplam olarak sadece onüç yerde geçmektedir. Bunlardan dokuzu Eski Ahid, diğer dördü ise Yeni Ahid kısmındadır. Eski Ahid metninde bu terim İbranice '*Abodah*' (İbadet) ya da '*Huqqat*' (Hüküm, Nizam) gibi terimleri karşılamak için kullanılmıştır.

Kitabı Mukaddes'in yani Kutsal Kitab'ın Türkçe çevirisinde bu anlamı ya da terimi karşılamak için Hizmet, Töre, Kanun, Kural, Yasa gibi terimler kullanılmıştır. Bundan başka Şabat (Sept) gününe hürmet etmek anlamı '*Religio*' terimiyle karşılanmıştır. Türkçe çevirilerde bu 'Canlarını Alçaltmak' ya da 'İsteklerini Dizginlemek' şeklinde geçer. Ayrıca uygun Latince karşılıklar belirlenirken İbranice kullanıma tekabül etmeyen durumlar söz konusu olmuştur. Mesela Yahudi yasasına ya da tapınımına katılmak anlamını karşılamak için '*Religio*' terimi kullanılmıştır. Türkçe çevirilerde bu 'Yahudi Olmak' şeklinde karşılanmıştır. Neticede Eski Ahid metninin terimleri Latince'ye tercüme edilirken İbranice terimlere karşılık gelmediğinden '*Religio*' terimi sıkça geçmez.

Yeni Ahid metninde ise Latince '*Religio*' terimi Yunanca '*Threskeia*' terimini karşılamak için kullanılmıştır. Kitabı Mukaddes'in yani Kutsal Kitab'ın Türkçe çevirisinde bu anlamı ya da terimi karşılamak için 'Sıkı Fırka', Titiz Mezhep', 'Alçakgönüllülikle İbadet', 'Alçakgönüllü (Çilekeş) Tapınma', 'Dindar' ya da 'Dindarlık' gibi terimler kullanılmıştır. Neticede Yeni Ahid metninin terimleri Latince'ye tercüme edilirken Yunanca terimlere karşılık gelmediğinden '*Religio*' terimi sıkça kullanılmaz. Buna göre Eski Ahid ve Yeni Ahid kısımlarıyla Kitabı Mukaddes'in anahtar terimleri arasında '*Religio*' görünmez denilebilir. Latince Hıristiyan Kutsal Kitabında Yunanca ya da İbranice terimler karşılanırken '*Religio*' terimi merkezi bir terim değildir.

Günümüz din (İng.: *Religion*) teriminin anlamı bu terimin etimolojik anlamından çok uzaklaşmıştır. Bu anlam değişimini belirlemeye çalışırken meseleyi nispeten daha ayrıntılı ele alan başka kaynaklar mevcut olmadığından Smith ve Feil'in çalışmalarını özellikle belirtmek durumundayız.

Buna göre Eskiçağın Patristik kaynaklarında her şeyden önce Pavlus'un teolojik öğretisini Yunanca ifade etmiş olmasından Latince '*Religio*' terimi önemsiz bir terim gibi görünür. Ancak Augustinus örneğinde görüldüğü gibi Roma Paganlığına karşı Hıristiyanlığı savunmak için kaleme alınan Latince Apolojetik eserlerde '*Religio*' terimi sıkça geçmektedir. Daha sözkonusu dönemde Augustinus tarafından '*Religio*' terimi eserine bir başlık olarak kullanılmıştır. Burada Pagan tapınma biçimlerine karşı Hıristiyan tapınma biçimlerinin üstünlüğü savunulur. Gerçek tapınma (*Vera Religio*) ya da bizim taptığımız (*Nostra Religio*) karşısında sahte tapınma (*Falsa Religio*) ya da sizin taptığınız (*Vestra Religio*) gibi ifadeler vardır. Fakat Hıristiyanlığın hakikatini ifade etmek için daha kuşatıcı olan '*Fides*' terimi kullanılır. '*Doctrina*', '*Secta*', '*Lex*' gibi terimler '*Religio*' teriminden daha kuşatıcı görünmektedir. '*Religio*' terimi '*Cultus*', '*Pietas*' gibi terimlerle ilişkili görüldüğünden erdem ve tapınma ile ilişkilendirilir.

Ortaçağın Skolastik kaynaklarında '*Religio*' terimi Tanrı'ya tapınmak anlamında kullanılır. Hıristiyanlık için '*Fides*' terimi kullanılırken öteki dinler için '*Sectae*' ya da '*Lex*' terimi kullanılır. '*Religio*' terimi manastırla ilişkilendirilir.

Hümanist kaynaklarda bu anlamda kullanılmaya devam edilir. Merkezde yine '*Fides*' terimi vardır. Nitekim Protestan kaynaklarda inanç bariz bir şekilde yeğlenir. Kurtuluş için inanç yeterlidir. Kurumsal yerine bireysel ya da sezgisel bir inanç söylemi geliştirilir. Hıristiyanlığın Hıristiyan olmayanlarla mücadelesi yerine Papalığa bağlı Hıristiyanlar ile Reformcu Hıristiyanları belirtmek için '*Religio*' terimi kullanılır. Özellikle Augsburg barış anlaşmasında (1555) '*Religio*' terimi Katolik ve Protestan mezhepleri toptan belirtmek için kullanılmıştır (Halk Hükümdarın dini üzerinde olmalıdır sözünü ifade eden '*Cuius Regio Eius Religio*' tabiri bununla ilişkilidir).

Neticede Antik dönemin Cicero öncesi mevcut sayılı Latince kaynaklarda '*Religio*' terimi korku ya da saygı ifade eden bir anlam içermiştir. Etimolojisi tapınma ya da bağlanma ile ilişkilendirilmiştir. Bu Hıristiyanlıkta Tanrı ile insan arasında bir bağ olarak anlaşılmıştır. Ortaçağda bu terim genel anlamda manastır hayatını ifade etmiştir. Oysa hümanizmin etkisinden sonra din bir duygu ya da sezgiye indirgenmiştir. Böylece Yeniçağda kültürün bir parçası olarak algılanan din temelde sosyal hayatın bir tecrübesinden ibaretmiş gibi görülür. Bu bakımdan

'*Religio*' (Din) teriminin, '*Ratio*' (Akıl) ya da '*Fides*' (İnanç) gibi terimlerle olan ilişkisinin ayrıca araştırılması gereğine işaret etmekle yetinmek durumundayız.

EK:

Oxford Latince Sözlüğünde 'Religio' Maddesi:

01. [a]genelde alıkoyucu ya da menedici olan manevi bir mecburiyet hissetmek [b] (edat hali) bir mani; ayrıca müspet bir yüküm, kaide¹¹⁶

02. dini huşudan, vicdandan vs. sadır ve bir eyleme mani olan tereddüt, tedirginlik; [genitif hal] (bir şeyden) tedirgin olmak¹¹⁷

03. [a] mani olan bir hal, vs., tabiatüstü ilkeleri ihlal ya da ihmal etmenin neticeleri [b] bu gibi bir imtina etmeyi gerektiren mesele, vs.¹¹⁸

¹¹⁶ [a] ~onem illic mi obiecit: recipiam me illuc PL.Mer.88I; ut praefecto illi ~onem Veneris nomine obiceret, dixit et se et sua Veneris esse CIC.Div.Caec.55; qui (sc. pontifices) si sustulerint ~onem, aream praeclaram habebimus Att.4.I.7. ut . .libri..ualeant ad deponendas potius quam ad suscipiendas ~ones Div.2.II2, quod ~onibus impediti sese diceret CAES.Gal.5.6.3; neque saepe accidit ut neglecta quispiam ~one. (spolia) capta apud se occultare. auferet 6.17.5; festis. .diebus. .riuos deducere nulla ~o uetuit VERG.G.I.270; duo iuuenes,.non initiati templum Cereris imprudentes ~onis. .ingressi sunt LIV.3I.I4.7; uiolatis ~onibus eius sacrificii SEN.Ep.97.2; ne uindemiam quidem cogi per ~ones pontificum feriis licet COL.2.2I.4; in ulmo eam (sc. myrtum) inseri ~o fulgurum prohibet PLIN.Nat.I7.I24; gens superstition! obnoxia, ~onibus aduersa TAC.Hist.5.13; nec recusaturum..in urbem uenire nisi sacerdotii ~one attineretur Ann.I5.24; (w. ne) antistes templi. .~onem hospiti intulit, ne. .uictimam caederet V.MAX.7.3.I. [b] nam nil esse mihi ~ost dicere TER.Hau.228; nec tamen.. est habendum ~oni nocentem aliquando, modo ne nefarium . .defendere Cic.Off.2.5I; ut uelut numine aliquo defensa castra oppugnare iterum ~o fuerit LIV.2.62.2; quia collegam suffici censori ~o erat 6.27.4; tertiam ex his (deis) nominare sub tecto ~o est PLIN.Nat.18.8; huc introire nisi necessario . .~o est SUET.AUG.6; equo Diale flaminem uehi ~o est GEL.I0.I5.3;—(pred. dat.) ~oni est quibusdam porta Carmentali egredi FEST.p.285M;— ~onem addunt, ubi (polium) inuentum sit, protinus adalligandum PLIN.Nat.2I.I47; Scrobem repleti. .~o est ac terrae piamentum 25.30.

¹¹⁷ uocat me ad cenam; ~o fuit, denegare nolui PL.Cur.350; noua nunc ~o in te istaec jncessit TER.An.73o; oratio nimia ~one attenuata Cic.Brut.283; cum ex bello diuturno .. res in eam consuetudinem uenisset ut homines minore ~one armis uterentur Tul.I0; qui omnia sine ulla ~one quibus uoluit est dilargitus Agr.2.8r;'. .hodie tricesima sabbata: uin tu curtis ludaeis oppedere?' 'nulla mihi. .~o est' HOR.S.I.9.7I; ~onibus quibusdam animo obiectis, oraculum aditurus Delphos escendit Liv.4I.22.5; (w. quominus) quae ~o C. Mario..non fuerat quo minus, .praetorem occideret Cic.Catil.3.I5;—sperarunt. .se iniecturos uobis.. iudicandi iustam moram ac ~onem Caec.4; ut..quosdam etiam ~o ceperit ulterius quicquam eo die conandi Liv.28.I5.II.

¹¹⁸ [a] simulacrum..si dedicasti, sine ~one loco moueri potest CIC.Dom.I2I; id..erat de Clodiana ~one ab senatu constitutum Att.I.I4.I; cum. .rem. illam in ~onem populo uenisse sentiret N.D.2.I0; ~ones interpretantur (sc.druides) CAES.Gal.6.I3.4; in ~onem uertentes comitia biennio habita Liv.5.I4.2; Iouis Solisque equis aequiperatum dictatorem in ~onem. .trahebant 5.23.6; his (i.e. changes of sex in cocks

04. ilahi bir mukabelenin tezahürü¹¹⁹

05. dini ya da ahlaki bir ilkeye uygunluk gösteren mülahaza, mukabele¹²⁰

06. [a] tabiatüstü güçlerin mevcudiyetini hissetmek, dini korku, huşu [b] dini duygu; (yerilen) batıl¹²¹

and hens), expositis. .consul de ~one patres consuluit 22.I.I4; in ~onem. ,uenit aedem Concordiae.. locatam ad id tempus non esse 22.33.7; ne sacrificium Alexandri..edito gemitu ~one aspergeret V.MAX.3,3.ext.I; infelices. . existimantur (arbores) damnataeque ~one, quae neque seruntur umquam neque fructum ferunt PLIN.NAT.I6.I08; qui proficiscenti Othoni moras ~onemque nondum conditorum ancilium adferrent *TAC.Hist.I89*; quas (sc. leges). .Athenienses. .poenis et ~onibus sanxerunt GEL. 2.12.I; ut discedere ab eo (sc. sacerdotio) sine ~one non possint ULF.dig.50.5.I3;—(w. acc. and inf.) cum. Cotta xuiris ~onem iniecisset non posse nostrum sacramentum iustum iudicari CIC.Caec.97; obtata ~o Cornuto est pullariorum admonitu non satis diligenter eum, auspiciis operam dedisse *Fam10.I2.3.*; ~o deinde incessit uitio eos creatos Liv.8.I7.4;—(w. ref. to expiation) ~ones deorum immortalium expiandae et. .multorum..innocentium sanguis. .luendus est CIC.Ver.I.8; ut inxpiabiles ~ones in rem publicam inducerentur *Phil.I.I3*; uelut piamentum et exsolutio omnis contractae ~onis CAP.iur.I5. [b] ~onis iudices pontifices fuisse, legis esse senatum *CIC.Att.4.2.4*; nulla de re prius quam de ~onibus senatum consulere Liv. 6.I.9; 37^{1r}; quoniam de ~onibus tractabatur *TAC.ANN.3.7I*; (w. indir. qu.) incessit dein ~o quoniam in templo locandum foret donum 3.7I.

¹¹⁹ omnis cursum mihi prospera dixit ~o VERG.A.3.363; quae ~ones monerent SUET.Jul.86.r; falsas ~ones conferebat, si quid istae res eum. .adiutabant GEL.I5.22.2; (cf.) repente uocem sancta misit ~o PHAED.4.II.4.

¹²⁰ quoniam (amicitiae) partim, sunt ~onibus iunctae, partim non sunt Cic.*Inv.2.I68*; contra omnis diuinas atque humanets ~ones Ver.5.34; bustum legum onmium et ~onum *Pis.II*; quantae saluti sint foederum ~ones Leg.2.I6; ut..nulla mendaci ~one obstrictus uideretur CAES. *Civ.I.II.2*; quod perterritus miles.. timori magis quam ~oni consulere consuerit I.67.3; cum ~one iniulatos eos, tum lege etiam fecerunt Liv.3.55.7; exsoluamus ~one populum, si qua obligauimus 9.8.6; tit aedem..fieri senatus iuberet.. in ~onem uenit I0.37.16; idem dies P. Scipionem propiore etiam ~one, quia salius erat, diiunxerant ab exercitu 37.33.7; uxorem enim uiuam amare uoluptas est, defunctam ~o STAT.Silv.5.pr.; nihilne tu in ea cogitas nisi unam parentis ~onem? APUL.*Apol.85*;—(imposed by an oath) quern uos socium uestrae ~onis iuris iurandi facile esse patiamini CIC.Cael.54; contra ~onem iuris iurandi, .crudelissime interficiuntur CAES.Civ.3.28.4; sacramenti ~onem rupistis Liv.28.27.4; Nicomachum ~one. . deum adstrictum CURT.6.8.I2; solutes ipsos uinculo ~onis SEN.*Con.2.2.6*; qui..restipulationis poenam patitur, ei. . neque iurisiurandi ~o iniungitur GAIUS *Inst.4.I8I*; (w. ut) relinquitur noua ~o, ut. .respiciatis illud (sacramentum) quod deditioe ducis. .sublatum est CAES.*Civ.2.32.I0*; (poet.) quamquam iura deum et sacri sibi conscia pacti ~o. .mouent V,FL, 8.402.

¹²¹ [a] tibi ilia Diana. .~onem nullam attulit? CIC.Ver.4.78; perturbari exercitum. .~one et metu, quod..plena iuna defecisset *Rep.I.23*; milites ~one pluuiam (se. aqua)..usi SAL. *Jug.75.9*; cum plena ~one ciuitas esset Liv.7.28.7; adeo minimis etiam rebus praua ~o inserit deos 27.23.2; ingens ~o et ex ea formido quaedam incussa est CURT.4.I0.2; subire tacitam ~onem animos propius accedentium PLIN.*Nat.5.7*; tacito percurrit pectora sensu ~o SIL.13.317; Auitum. .in litus educto (delphino) ~one praua superfudisse unguentum PLIN.Ep.9.33.9; (cf.) uillaribus gallinis et ~o inest PLIN.Nat.I0.II0;—(pl.) rursus in antiquas referuntur ~ones LUCR.6.62; nouas sibi ex loco —ones fingunt CAES. Gal.6.37.8;

07. [a] (bir şahıs, yer, nesne, eylem vs. ile ilişkili) huşu ya da hürmet uyandıran nitelik, mukabele [b] (ilahların bir niteliği olarak)¹²²

08. [a] tabiatüstüne ilişkin tapınma biçimlerini yerine getirmek, dini tören [b] dini bir eylem, adet, tapınma biçimi ya da buna benzer bir şey¹²³

accesserunt quae cumularent ~ones animis Liv.42.20.5; (*dist. fr.* superstio) uni cuique uirtuti finitimum uitium reperietur. .ut. .superstio, quae ~oni propinqua est CIC.Inv.2.I65. [b] non. .credo ~onem et Iudaeorum et hostium impedimento praestantissimo imperatori. . fuisse CIC.Flac.68; duas res sanctissimas, ~onem et pudicitiam *Prov.*24; uetera iam ista et ~one omnium consecrata *Tusc.* I.32; iam ante in eo ~o ciuitatis apparuerat Liv.5.50.7; propior publicae ~oni quam priuatae caritati V.MAX.I.I.10; simulacrum..quod ibi praecipua ~one cultum erat I.8.3; quemadmodum ~o deos colit, superstio uiolat *SEN.CL.*2.5.I; profana philosophiae turba inperitorum. .inops ~onis..deos. .neglegit APUL.Soc.3; OB INSIGNEM. .~ONEM ET INTEGRITATEM EIVS *CIL* IO.644I;—tantum ~o potuit suadere malorum LUCR.I.I0I ; dum uera re tamen ipse ~one animum turpi contingere parcat 2.660.

¹²² [a] magnam possidet ~onem paternus maternusque sanguis CIC.S.*Rosc.*66; si nullam ~onem sors habebit Ver.I.38; simulacrum..antiquissima praeditum ~one 4.72; si tanta illis comitiis ~oest Mur.38; nec in sacerdotibus tanta offusa oculis. . ~one motus Liv,2.40,3; silua praecinctus opaca est lacus, antiqua ~one sacer *Ov.Fast.*3.264; Hercules..detractae ~onis suae. .grauem. poenam exegisse traditur V.MAX.I.I.17; ~onem ludorum crescentibus opibus secuta lautitia est 2.4.6; hominis genibus quaedam et ~oinest PLIN.NAT.II:250; lucos. in quibus grandia..robora iam non tantam habent speciem quantam ~onem QUINT.Inst.I0.I.88; signa et aquilam amplexus ~one sese tutabatur TAC.Ann.I.39; si. .non delato iuratum sit, nulla erit ~o nec ullum iusiurandum ULP.dig.I2.3.4.I;—(w. *gen.*) an istae dedicationes et templorum..~ones ad honorem deorum. .constitutae sint CIC.Dom.II9; ~o pauidos terrebat agrestis dira loci VERG.A.8.349; licet collapsa sit (aedes), ~o eius occupauit solum TRA.Plin.Ep.I0.7I(76); ut eorum [*sc.* spirituum) ~one lymphantes. .sine cibo potuque sint APUL.Mun.I7; LOCVS. .MACERIA CLVSVS..AD ~ONEM SEPVLTVRAE LOLLIVM *CIL* I4.3797; (*cf.*) tectum..horrendum siluis et ~one parentum VERG.A.7.I72; (*poet.*) fontisque fluuiosque uoco, quaeque aetheris alti ~o et quae caeruleo sunt numina ponto I2,I82. [b] se et ~one Iouis Capitolini et hominum existimatione impediri CIC.Ver.4.66; fortissimorum ciuium mentis, quae mihi uidentur ex hominum uita ad deorum ~onem et sanctimoniam demigrasse *Rab.Perd.*30; si. . templum publici consili ~one Concordiae deuinxisset *Dom.I3I*; (tales uiri) prope ad immortalitatis et ~onem et memoriam consecrantur *Mil.80*; nec iam ~o diuum, nec numina magni pendebantur LUCR.6.I276.

¹²³ [a] ~onem eam, quae in metu et caerimonia deorum sit, appellant *CIC.Inv.*2.66; ~onem domesticam, ornamentum urbis. .requirebant Ver.4.93; C. Flaminium Coelius ~one neglecta cecidisse apud Transumentum scribit N.D.2.8; id,.non ad ~onem, sed ad coniurationem pertinere existimabatur NEP.Alc.3.6; ~onis (est)..aedium. .sacrarum. conlocatio VITR.I.3.I; eo onmia cum maiore ~one facta, quod nouum. .instabat bellum Liv.36.36.7; quod ad ~onem deum oonparata sit (lex) QUINT.Inst.2.4.34; calcata numinum ~one APUL.MET.I0.8; altioris..et magno silentio tegendae ~onis argumentum ineffabile II.II; (*cf.*) celebratae ibi et prope in ~onem uersae sapientiae *PLIN.Nat.*6.66. [b] ad cuiusmodi ~onem Graeci..solent dicere *dya06v* VAR.L.6.4; ministri. .ei deo ueteribus institutis ~onibusque Larinatum consecrati *CIC.Cl.*43; hic arae sunt, hic foci, hic di penates, hic sacra, ~ones, caerimoniae continentur *Dom.I09*; illa furia muliebrium ~onum (*sc.* Clodius). .impunitatem est. .adsecutus Fam.I.9.I5; natio est omnium Gallorum admodum dedita ~onibus *CAES.GAL.*6.I6.I; hac casti maneant in ~one nepotes

09. dini törenlerden oluşan belirli bir sistem, tapınma biçimi¹²⁴

10. [a] yükümlülüklerinde hassasiyet göstermek, insafılık [b] [genitif hal]
(bir şey için) titiz olmak¹²⁵

VERG.A.3.409; cum hydria aqua ad templum. .casta ~one refertur VITR. 8.pr.4; ira Iouis sollicitati praua ~one Liv.I.3I,8; ne nocturnas ~ones iocum. .faciatis PETR.I7.9; sacerdotum nomine ac ~one durans ad hoc tempus saltatio QUINT.Inst.I.II.I8; cum Alexandriae. .moenia templaque et ~ones adderet TAC.Hist.4.83; templum et caelestes ~ones decernuntur (sc. Augusto) *Ann.I.I0*; PLIN.Pan.74.5; sponsalia filiae. .tantum domestica ~one transegit SUET.CL.I2.I; placuit omnem ~onem eo conuertere, ex qua parte caeli terra inluminatur *HYG.Gr.agrim.p.I34.*; APUL.Met.I.I3.

¹²⁴ Lentuli. .peruersam atque impiam ~onem CIC.Sui.70; sua cuique ciuitati ~o. .est, nostra nobis *Flac.69*; *N.D.2.8*; cum omnis populi Romani ~o in sacra et in auspicia diuisa sit 3.5; ~onis antistites *APUL.Met.9.I0*; in uicem certae ~onis mentita sacrilega praesumptione dei 9.I4; (*cf.*) nihil nefas ducere, hanc summam inter eos ~onem esse Liv.39.I3.II;—(*w. gen.*) Aphrodisiensium ciuitas Veneris, Stratonicensium Iouis et Triuiaae ~onem tuebantur *TAC.Ann.3.62*; praecipua ~one Herculis I2.I3.

¹²⁵ [a] ea. .erga deos ~o, erga parentes pietas. .nominatur Cic. *Part.78*; quod probare populo Romano fidem uestram et ~onem non potueritis *Ver.I.22*; tum enim honori tuo, nunc iam ~oni suae consulunt 2.I50; quin...~oni potius uestrae quam odio pareatis Clu.I58; non tam ingenio et prudentia quam fide et~one uitae *Deiot.I6*; sum admiratus fidem tuam et in consilio dando ~onem *Fam.II.29.I*; quae Punica ~one seruata fides ab Hannibale est Liv.22.6.I2; memor. .quod dotem seruasset, illius ~oni acceptum ferri debere V.MAX.8.2.3; ne ~o peccet imprudens mea PHAED.3.I3.8; cautiores ad custodiam suae ~onis iudices facit QUINT.*Inst.6.I.20*; TAc.*Ann.I6.4*; quae..amicis. .propria impertire..~o proconsulis permittit *AUR.Fro.I.p.236(86N)*; AT DECLARANDAM . .ADFECTIONIS SVAE ~ONEM *CIL 8.23226*; ad iudicis ~onem pertinet, ut inspiciat qualis. .fundus fuerit POMPON.DIG.7.6.2; praetor urbanus. .qui pro sua ~one aestimet *ULP.dig.27.9.I.2*; si uero nulla suspicio collusionis ~onem praetoris instruxerit 29.4.6.4; 48.I8.I.I7. [b] sin est in me ratio rei publicae, ~o priuati officii CIC.Sul.I0; si..isdem (sc. parentibus) ~o recte iudicandi necessitate collationis addatur PLIN.Ep.4.I3.7; quanta ~o aequitatis, quanta legum reuerentia! Pan.77.3; nec te ~o patris omnino deterreat APUL-.MET.I0.3; quo maior ~o dicendi habenda est *Fl.9*.

Oxford Latince Sözlüğünde 'Religare' Maddesi:

01. [a] (elleri, saçları, vs.) alışılmadık bir şekilde bağlamak [b] (çanta ya da buna benzer bir şey) bağlamak [c] (birinin) saçlarını ya da ellerini alışılmadık bir şekilde bağlamak¹²⁶

02. [a] bağlarla alıkoymak, sıkı bağlamak [b] (bir hayvanı) bağlamak, kösteklemek; sırim takmak [c] (bezek ya da buna benzer bir şeyle) bağlamak¹²⁷

03. [a] (bağlamakla ya da buna benzer bir yöntemle) sıkıca yerinde tutmak, sıkı bağlamak, sağlam bağlamak [b] (özellikle bir gemiyi) bağlamak¹²⁸

04. (bir ipi ya da buna benzer bir şeyi) bağlamak¹²⁹

¹²⁶ [a] cui flauam ~as coniam. . ? HOR.Carm.I.5.4; ut. .nudus ac postergum ~atis manibus dederetur hostibus VELL.2.I.5; SEN.Thy.685; si.,inrescentia folia (lactucae) contra ipsa ~entur PLIN.Nat.I9.I3I; TAC.GER.38.3; (*in fig. phr.*) manus ~antur ad demonstrandam iniuriam [C'Exil.15;—(*pass., w. ret. acc.*) in comptum. .comas ~ata nodum HOR.Carm.2.II.24; magico ~atum brachia nodo TIB.I.8.5. [b] anima..conclusa in uesica, quando est arte ~ata VAR.Men.25. [c] alterius crines umero iacentur.. altera. . ~etur more Dianae Qv.Ars 3.I43; -~a captas in terga sorores STAT. Theb. 7.5I7.

¹²⁷ [a] eius (sc. Anguis) ipse (sc. Ophiuchus) manet ~atus corpore torto Cic.Arat.87; ne ~er dura captiua catena Ov.Ep.I0.89; manibus. .celasset uuitus, si non ~ata fuisset Met.4.683;—(*fig. and in fig. phr.*) quae (sc. uirtus) si extrinsecus ~ata pendeat Cic.Tusc.3.37; ~ata catenis. . uestro sub pede bella iacent Ov.Fast.I.701;—(*w. point of attachment specified*) aspiciat ~atum(me) asperis uinctumque saxis Cic.Tusc.2.23; in Scythica ~atus rupe Prometheus MART.SP.7.I; Dircen ad taurum crinibus ~atam HYG.Fab.8.5. [b] ~atos rite uidebat carpere gramen equos VERG.A.9.352; ante ad praesepis boues ~ari non expedit, quam sudare..desierint COL.2.3,2; confugit..in cellulam ianitoris, ~ato pro foribus cane SUET.Vit.I6;—quorum alii ~atam (sc. leaenam) tenerent PLIN.NAT,36,4I. [c] tempora saepe gerens faeno ~ata Ov.Met.I4.645; aurato ~ans ilia balteo SEN.Her.F.543; [*pass., w. ret. acc.*] est hederæ uis multa, qua crinis ~ata fulges HOR.Carm.4.II.5.

¹²⁸ [a] tum..remos iussit ~are struppis ANDR.poet.9(Io); supra..tigna..trabes iniecerunt easque axibus ~auerunt CAES.CIV.2.9.2; aeterno ~ata est machina uinclo Aetna 230; fac ut (uitis) ad Orientem spectet adimniculo ~ata COL.Arb.4.4; pira quae longa pendent ~ata genesta MART.I.43.5; aura uehit, ~ant tonsas V.FL.3.34; quae (.sc. nymphae). .secuturam ~ent post terga phaselon STAT.Silv.3.2.3I; tabulae ~atae catenis aut erga parietem adfixae POMPON.dig.50.I6.245;—(*transf.*) non sunt multa (animalia), quia ex uno ~ata sunt et partes unius ac membra sunt SEN.Ep.II3.9. b. neque nauis ad terrain ~andi potestas fiebat CAES.CIV.3.I5.2; pubes gramineo ripae ~auit ab aggere classem VERG.A.7,I06; ~arat udo litore nauim HOR.Carm.I.32.7; (ratem) ualidis retinaculis parte superiore ripae ~atam LIV.2I.28,7; naues omnes..~atas puppibus in altum extraxere 22.20.2; Circaeo ~ata in litore pinu Ov.Met.I4.248; (*poet.*) (Delos) respuit auras ~atque rates SEN.Ag.390.

¹²⁹ ne bustum ~ato fune moueret LUC.8.79I;—(*w. point of attachment specified*) qui (sc. funiculus) a puppi ~atus scapham adnexam trahebat CIC.Inv.2.I54; retinacula mulae . ,saxo ~at HOR.S.I.5.I9; ~ata ad pinnam muri reste Liv.8.I6.9; querno ~ant in stipite funem Ov.Fast.4.33I; funem illi ~atum ab

05. (App.) çözmek, gevşetmek¹³⁰

umeris eius trahunt PLIN.Nat.9.I52; —(*cf, sense 3b*) nec. .perfidus in Cretam (*v.l. Creta*) ~asset nauita funem CATUL.64.I74.

¹³⁰ ait haec minax Cybebe ~atque iuga manu CATUL.63.84.

Oxford Latince Sözlüğünde 'Relegere' Maddesi:

01. [a] tekrar almak [b] iade, (para) geri almak [c] (App.) seçmek, (bir konuma) gelmek [d] (Dub.) tercih etmek, seçmek¹³¹

02. [a] tekrar üzerinden geçmek, (bir yolu) takip etmek; (bir alanı) tekrar katetmek [b] (kıyıya) doğru tekrar yelken açmak¹³²

03. [a] (daha önce okunanı, yazılanı) tekrar okumak ya da sesli okumak [b] (konuşmayı) tekrarlamak, nakletmek¹³³

¹³¹ [a] *ianua difficilis filo est inuenta ~ecto Ov.Met.8.173; abies (i.e. a spear).. docilis ~egi docilisque relinqui V.FL.6.237; (in fig. phr.) sin tu, cum fueris nostrae paulo aute farinae, pelliculam ueterem retines.., quae dederam supra, ~ego funemque reduco PERS.5.118. [b] ab coattore ~eget (sc. the price of goods sold) CATO Agr.150.2. [c] cum pulchra ~ecto (cj.) Nereis ingreditur consueta cubilia saxo Ov.Met.II.258. [d] SIREMPS LEX RESQVE ESTO, QVASI SI NEQVE IVDICES ~ECTI (s.v.l.) NEQ(ue) RECIP(eratores) IN EAM REM DATI ESSENT CIL 1.594.3.3.I.*

¹³² [a] *haec fatus ~egitque uias et uallibus exit V.FL.4.54; pastor Dardanus {i.e. Paris}..culpatum ~egebat iter STAT. Ach.I.23; (in fig. phr.) satius est ire aperta uia..quam sibi ipsum flexus disponere, quos cum magna molestia debeas ~egere SEN.Ep.I02.20; qua praeterlabitur unda Sicanios longe ~egens Alpheos amores STAT.Theb.I.272; (transf.) mensam (ponunt)..in uestibulo et pulpitem in atrio et sic cetera (i.e. in a mnemonic system), deinde ~egentes inueniunt ubi posuerunt QUINT.Inst.II.2.23;—Hellespontiacas illa (sc. nauis) ~egit aquas Ov.Tr.I.10.24; hanc [sc. ratem) alia retro spatia ~egentem ferit SEN.Ag.574; egressi ~egunt campos V.FL.8.I21; me ter ~egens caelum terque ora retexens luna uidet residem STAT.SILV.5.3.29; castrorum ~egens monimenta meorum. .remeabo Anienis ad undas SIL.17.232. [b] talia monstrabat ~egens errata retrorsus litora Achaemenides VERG.A.3.690; (Germanicus) adito Ilio., ~egit Asiam adpellitque Colophona TAC.ANN..2.54.*

¹³³ [a] *Troiani belliscriptorem.. Praeneste ~egi HOR. Ep. 1.2,2; scripta caue ~egas blandae seruata puellae Ov.Rem.717; cum ~ego (sc. uersum), scripsisse pudet Pont. I.5.15; cum de uineis qonserendis librum. . compluribus agricolationis studiosis ~egisses COL.4.I.I; haec sunt, quae ~egente me solebas rapta exscribere MART.2.6.5; nil recitabo tibi, ipse tuos nobis ~egas licet usque Gigantas II.52,17; longi ~egit transuersa diurni JUV.6.483; quom mihi scripta tua ~egeres FRO.Aur.I.p.6(64N); IACEANT QVAE MEMBRA SEPVLCHRO DISCES DVM ~EGAS HOS MODO VERSICVLOS CIL 5.5719;- (in supposed etym. of religio, etc.) qui..omnia quae ad cultum deorum pertinerent diligenter retractarent et tam-quam ~egerent, i sunt dicti religiosi ex ~egendo Cic.N.D. 2.72. [b] prima retractant fata domus ~eguntque suos sermone labores Ov.Met.4.570.*

KAYNAKÇA

- Achtemeier, Paul. J. (General Editor), *The Harper Collins Bible Dictionary*, Harper Collins Publishers, San Francisco, 1996.
- Alles, Gregory D., *Religious Studies: A Global View*, Routledge, New York, 2008.
- Barrera, Julio Treballe, *The Jewish and the Christian Bible: An Introduction to the History of the Bible*, translated from the Spanish by Wilfred G.E. Watson, Brill Academic Publishers, Leiden, 1998.
- Betz, Hans Dieter, *Religion in Geschichte und Gegenwart (RGG4)*, Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft, Vierte, völlig neu bearbeitete Auflage, Mohr Siebeck, Stuttgart, 2008.
- Bleeker, C. Jouco & Widengren, Geo, *Historia Religionum: Handbook For The History of Religions*, Brill Academic Publishers, Leiden, 1988.
- Bowker, John, *The Complete Bible Handbook*, Dorling Kindersley Limited, London, 1998.
- Byrne, Peter & Houlder, Leslie (Editors), *Companion Encyclopedia of Theology*, Routledge, New York, 2003.
- Campbell, Ted A., *The Gospel in Christian Traditions*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
- Carson, Thomas & Joann Cerrito (Project Editors), *New Catholic Encyclopedia*, Second Edition, Thomson Gale, Detroit, 2003.
- Crown, Alan D., 'Judaism and Christianity: The Parting of the Ways', in: *When Judaism and Christianity Began*, Volume 1, Christianity in the Beginning, Alan J. Avery-Peck, Daniel Harrington & Jacob Neusner (Editors), Brill Academic Publishers, Leiden-Boston, 2004.
- Cross, F. L. & Livingstone, E. A. (Editors), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press, Oxford, 1997.
- Curtis, Adrian (Editor), *Oxford Bible Atlas*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Çalışkan, İsmail, *Kur'an'da Din Kavramı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.
- Feil, Ernst, *Religio: Die Geschichte eines neuzeitlichen Grundbegriffs vom Frühchristentum bis zur Refomation*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1986. (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, Band 36.)

- Feil, Ernst (Hrsg.), *Streitfall Religion: Diskussionen zur Bestimmung und Abgrenzung des Religionsbegriffs*, LIT Verlag, Münster, 2000. (Studien zur systematischen Theologie und Ehtik, Band 21.)
- Figl, Johan, *Handbuch Religionswissenschaft: Religionen und ihre zentralen Themen*, Tyrolia, 2003.
- Friedman, David Noel, *Anchor Bible Dictionary*, Yale University Press, 1992.
- Fowler, William Warde, 'The Latin History of the Word Religio', in: *The Religious Quest*, Whitfield Foy (Editor), Routledge, New York, 1989.
- Glare, P. G. W., *Oxford Latin Dictionary*, Clarendon Press, Oxford, 1968.
- Hamel, Christopher De, *The Book: A History of the Bible*, Phaidon Press Limited, London, 2001.
- Harman, Ömer Faruk, 'Yeni Ahid'de Din ve Din Anlayışı', *Dinler Tarihi Araştırmaları II*, Konya, 1998.
- Hart, Trevor A. (General Editor), *The Dictionary of Historical Theology*, Paternoster Press, 2000.
- Haussig, Hans-Michael, *Der Religionsbegriff in den Religionen: Studien zum Selbst- und Religionsverstaendnis in Hinduismus, Buddhismus, Judentum und Islam*, Philo Verlagsgesellschaft mbH, Berlin und Bodenheim b. Mainz, 1999.
- Haussig, Hans-Michael & Bernd Scherer (Hg.), *Religion – eine europaeisch-christliche Erfindung?*, Philo Verlagsgesellschaft mbH, Berlin/Wien, 2003.
- Hildebrandt, Matthias & Brocker Manfred (Hrsg.), *Der Begriff der Religion: Interdisziplinaere Perspektiven*, VS Verlag für Sozialwissenschaften/GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden, 2008.
- Hinnells, John R., *The Routledge Companion to the Study of Religion*, Routledge, New York, 2005.
- Jones, Lindsay (Editor in Chief), *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, Thomson Gale, Detroit, 2005.
- Kerber, Walter (Hrsg.) & Günter Dux, *Der Begriff der Religion*, Kindt Verlag, München, 1992. (Fragen einer neuen Weltkultur, Band 9.)
- Khoury, Adel Theodor, *Lexikon Religiöser Grundbegriffe: Judentum-Christentum-Islam*, Marix Verlag, Wiesbaden, 2007.
- Kitabı Mukaddes* (Eski Çeviri), Kitabı Mukaddes Şirketi İstanbul, 2006.
- Kutsal Kitap* (Yeni Çeviri), Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 3. basım, 2003.

- Kurt, Rudolph, *Historical Fundamentals and the Study of Religions*, Macmillan Publishing Company, New York, 1988. (Haskell Lectures Delivered at the University of Chicago)
- Kurt Rudolph, *Die Problematik der Religionswissenschaft*, Brill Academic Publisher, Leiden, 1992.
- Lacoste, Jean Yves (Editor), *Encyclopedia of Christian Theology*, Routledge, New York, 2005.
- Muth, Robert, 'Vom Wesen Römischer Religio', in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)*, II, 16, I., Wolfgang Haase (Hrsg.), Walter de Gruyter, Berlin, 1978.
- Müller, Mogens, *The First Bible of the Church: A Plea for the Septuagint*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1996. (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 206 Copenhagen International Seminar 1)
- Sawyer, F.A. & J.M.Y. Simpson, *Concise Encyclopedia of Language and Religion*, Elsevier Science Ltd., Oxford, 2001.
- Sawyer, F.A., *Sacred Languages and Sacred Texts*, Routledge, London, 1999.
- Schmitz, Bertram, *Religion und seine Entsprechungen im interkulturellen Bereich*, Tectum Verlag, Marburg, 1996. (Marburger Wissenschaftliche Beiträge, Band 10)
- Sharpe, Eric J., *Comparative Religion: A History*, Duckworth Publishers, New York, 2006.
- Skolnik, Fred (Editor in Chief), *Encyclopedia Judaica*, Second Edition, Thomson Gale, 2007.
- Smith, Wilfred Cantwell, *The Meaning and End of Religion*, Augsburg Fortress Publishers, Minneapolis, 1991.
- Smith, Wilfred Cantwell, *What is Scripture?*, Augsburg Fortress Publishers, Minneapolis, 2000.
- Wilt, Henry Toomey, *Religio: A Semantic Study of the Pre-Christian use of the Terms Religio and Religious*, (Columbia Üniversitesi'ne sunulan yayınlanmamış Doktora Tezi), New York, 1954.

ÖZGEÇMİŞ

Adı:	Yusuf ÖZTEL
Doğum Yeri:	Almanya
Doğum Yılı:	1974
Üniversite:	Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü (1992 - 1996)
Yüksek Lisans:	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı (2007 - 2009)
Yabancı Diller:	Almanca & İngilizce